

KEMÉNY ISTVÁN

## Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei Magyarországon<sup>1</sup>

A Központi Statisztikai Hivatal 1968 márciusában végrehajtott reprezentatív jövedelmi felvétele szerint 1967. december 31-én a népesség 9,8 százaléka élt olyan családokban, amelyekben az egy főre jutó havi jövedelem 600 Ft alatt maradt, ami kerekben egymillió embert érint.<sup>2</sup> Az alacsony jövedelmű népesség pontosabb megoszlása az 1. táblázatban látható.

### 1. táblázat

Az alacsony jövedelmű népesség százalékos megoszlása egy főre jutó háztartási jövedelem szerinti csoportokban 1967. december 31-én

| A háztartás egy főre jutó jövedelme (Ft) | Az alacsony jövedelmű népesség |                                             |
|------------------------------------------|--------------------------------|---------------------------------------------|
|                                          | megoszlása (százalék)          | össznépességen belüli részaránya (százalék) |
| ≤ 300                                    | 8,4                            | 0,8                                         |
| ≤ 400                                    | 21,2                           | 2,1                                         |
| ≤ 500                                    | 51,4                           | 5,0                                         |
| ≤ 600                                    | 100,0                          | 9,8                                         |

Az alacsony jövedelmű lakosság vizsgálatát 1969 októberében hajtottuk végre. E vizsgálat során azokhoz látogattunk el, akik 1967. december 31-én a KSH jövedelmi felvételében az egy főre számított családi jövedelemeloszlásnak az alsó 10 százalékába estek.

<sup>1</sup> A kutatás a KSH 1969. szeptember–októberi kérdőíves adatfelvételén alapult, amely az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek feltárására irányult. A kérdőíves vizsgálat végleges feldolgozási mintája 1368 alacsony jövedelmű és 278 közepes jövedelmű háztartás adatait tartalmazta. A kutatást Kemény István irányította, aki kutatási zárójelentését 1972. február 15-i dátummal zárta le. A tudományos közélet ezt a kutatást *Kemény István 1969-es szegénységvizsgálata* címen tartja számon. A kutatás itt közölt zárójelentése nyomtatásban soha nem jelent meg. A tanulmány kézírata a Blinken OSA Archivumban található meg több változatban: HU OSA 368-1-2:1/4 az egyik változat, HU OSA 368-1-2:1/13 a másik. E változatok alapján készült az itt közzétett szöveg, *Kertesi Gábor* gondozásában. – *A szerk.*

<sup>2</sup> Az ország jelenlegi [1972] népességének 9,8 százaléka 1 millió 11 ezer ember.

Vizsgálatunk az 1967. decemberi állapotokhoz képest nem egészen két évvel későbbi állapotokat rögzít, vagyis képes feleletet adni arra a kérdésre, hogy két év alatt mennyiben változott meg az alacsony jövedelmű családok helyzete. Felmérésünk szerint azoknak a családoknak, amelyekben 1967-ben 600 Ft alatti volt az egy főre jutó havi jövedelem, 78,2 százaléka 1969-ben is alacsony jövedelmű maradt, azaz továbbra is 600 Ft alatti havi jövedelemből élt. Ha az 1967-ben alacsony jövedelmű családokban élő *személyeket* számoljuk, akkor ugyanez az arány 1969-ben 74 százalék volt.

Ebben a százalékos számban természetesen nincs mindenki benne, akinek családjában 1969 októberében az egy főre jutó jövedelem 600 Ft alatt volt. Csak azok vannak benne, akiknek a családjában az egy főre jutó jövedelem 1967. december 31-én 600 Ft alatt volt, és helyzete a következő két évben romlott, azonos maradt, vagy nem eléggé javult ahhoz, hogy e határ fölé emelkedjen. Nincsenek benne ebben a számban azok, akiknek a helyzete 1968 és 1969 során kedvezőtlenebbre változott, mégpedig olyan mértékben, hogy a 600 Ft alatt élők közé kerültek. Ők valószínűleg azok közül kerültek ki, akik az 1968. és 1969. év során résznyugdíjjal vagy özvegyi nyugdíjjal mentek nyugdíjba.<sup>3</sup>

Mindez nem azt jelenti, hogy a vizsgálatunkban szereplő háztartások túlnyomó részének helyzete azonos maradt vagy romlott. A vizsgált háztartásoknak csak 48 százaléka állapíthattuk meg azt, hogy helyzetük azonos maradt vagy romlott, további 30 százaléka helyzetük javult ugyan, de nem annyira, hogy elérte, illetőleg túlhaladta volna a 600 Ft-os határt, további 22 százaléka helyzetük viszont annyira javult, hogy túllépte a határt.

Annál a 48,2 százaléknál viszont, amelynél a helyzet azonosságát vagy romlását rögzítettük, tulajdonképpen romlásról kell beszélnünk, mégpedig a fogyasztói árin dex lassú, de mégis érezhető emelkedése miatt.

Még inkább romlásról kell beszélnünk relatív értelemben. Ha a lakosság más rétegeinek helyzete javult, vagy jövedelme legalább lépést tudott tartani a fogyasztói árin dex emelkedésével, akkor az említetteknel feltétlenül le kell szögeznünk, hogy köztük és a jövedelemben fölöttük állók között a távolság ebben a két évben növekedett.

## Kik az alacsony jövedelműek?

### *Az alacsony jövedelmű háztartások megoszlása társadalmi rétegek szerint*

Az alacsony jövedelműek elsősorban azoknak a képzetlen és iskolázatlan munkásoknak, illetőleg mezőgazdasági fizikai dolgozóknak családjaihoz tartoznak, akiknek a keresete nagyon alacsony, vagy akiknek a családjában a keresők és az eltartottak aránya kedvezőtlen. A képzetlen és iskolázatlan fizikai dolgozónak különösen nagy az esélye arra, hogy az alacsony jövedelműek közé kerüljön, ha kisebb vagy nagyobb mértékben beteg vagy testileg gyenge.

<sup>3</sup> Az özvegyi nyugdíjjal vagy résznyugdíjjal nyugdíjba menők aránya ezekben az években sem volt kisebb, mint az előző években.

Azokat a családokat, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 1967. december 31-én 600 Ft alatt volt, az alábbiakban két nagy csoportba osztjuk. Az első csoportba soroljuk azokat a családokat, amelyekben a családfő aktív kereső volt (ebbe a csoportba tartozott az alacsony jövedelmű népesség kétharmad része), a második csoportba soroljuk azokat a családokat, amelyekben a családfő nyugdíjas volt (ebbe a csoportba tartozott az alacsony jövedelmű népesség egyharmada).

Az összes aktív alacsony jövedelmű családfőnek 1967-ben több mint egyharmada (34,4 százalék) volt segédmunkás, csaknem fele (49 százalék) segéd- és betanított munkás, és több mint háromnegyede (78 százalék) betanított, segédmunkás, illetőleg mezőgazdasági fizikai dolgozó. Értelmiségiek gyakorlatilag nem fordultak elő az alacsony jövedelműek között.

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások százalékos megoszlását a háztartásfő társadalmi rétege szerint a 2. táblázat mutatja.

## 2. táblázat

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmű háztartások százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi rétege szerint

| A háztartásfő társadalmi rétege   | Megoszlás (százalék) |
|-----------------------------------|----------------------|
| Szakalkalmazott és irodai dolgozó | 3,7                  |
| Szaktmunkás                       | 18,8                 |
| Betanított munkás                 | 12,2                 |
| Segéd- és alkalmi munkás          | 36,4                 |
| Mezőgazdasági fizikai             | 28,9                 |
| Összesen                          | 100,0                |

A képzetlenebb rétegek arányát még növeli, ha figyelembe vesszük, hogy míg a mintánkban szereplő szellemi foglalkozásúaknál az átlagos családnagyság 3,6 volt, a szaktmunkásoknál 3,7, addig a segédmunkásoknál 4,5, a betanított munkásoknál pedig 4,7.

A különböző társadalmi rétegekben a családnagyság eltéréséből adódik, hogy míg az alacsony jövedelmű családok 78 százaléka tartozott a segédmunkások, a betanított munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók rétegébe, addig az alacsony jövedelmű személyeknek 80 százaléka tartozott ehhez a társadalmi réteghez.

Érdemes összehasonlítani az összes aktív kereső háztartásfővel rendelkező magyarországi háztartás társadalmi rétegek szerinti megoszlását azoknak a háztartásoknak a megoszlásával, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 600 Ft alatt maradt.

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások népességének társadalmi rétegek szerinti százalékos megoszlását a 3. táblázatban láthatjuk.

Az összehasonlításból azonnal szembetűnik, hogy a legnagyobb különbség egyrészt a szellemi foglalkozásúak és a szaktmunkások rétegénél mutatkozik (ezeknek aránya az alacsony jövedelműek között sokkal kisebb, mint országosan), másrészt a segédmunkások rétegénél (ezek aránya az alacsony jövedelműek között sokkal nagyobb, mint országosan).

## 3. táblázat

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások népességének százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi rétege szerint<sup>a</sup>

| A háztartásfő társadalmi rétege | Összes háztartás (százalék) | 600 Ft/fő alatti jövedelemből élő háztartások (százalék) |
|---------------------------------|-----------------------------|----------------------------------------------------------|
| Szellemi dolgozó                | 19,7                        | 4,7                                                      |
| Szaktmunkás                     | 28,8                        | 15,1                                                     |
| Betanított munkás               | 12,0                        | 15,2                                                     |
| Segédmtmkás                     | 15,7                        | 35,4                                                     |
| Mezőgazdasági fizikai           | 23,8                        | 29,6                                                     |
| Összesen                        | 100,0                       | 100,0                                                    |

<sup>a</sup> Az összes háztartásra vonatkozó adatokat itt is és a továbbiakban is a Központi Statisztikai Hivatal kiadványából vesszük: Mód Aladárné – Éltető Ödön – Láng Györgyné – dr. Schell Lászlóné – Surányi Bálint: *Jövedelmi színvonal – jövedelmi különbségek*. KSH, Budapest, 1969.

Ugyanennek a jelenségnek természetesen az a másik oldala, hogy a segédmtmkások körében az alacsony jövedelműek aránya sokkal nagyobb, mint más rétegeknél. Amíg a szellemi foglalkozású aktív kereső háztartásfővel rendelkező családokban élőknek kevesebb mint 2 százaléka, az összes ipari és építőipari szaktmunkás foglalkozású aktív kereső háztartásfővel rendelkező családokban élőknek 4 százaléka, a segédmtmkás foglalkozású aktív kereső háztartásfővel rendelkező családokban élőknek pedig a 17 százaléka él 600 Ft alatt.

Ha tehát társadalmi rétegek szerint vizsgáljuk az alacsony jövedelmű népességet, akkor első helyen az alacsony jövedelműeknek több mint harmadát kitevő segédmtmkásokkal kell foglalkoznunk. A segédmtmkás háztartásokban élőknek igen kis része (kevesebb mint 5 százaléka) él Budapesten, nem egészen negyedrészüket (23,8 százalékuket) él vidéki városokban, döntő többségük (71,4 százalék) pedig falun él. Az alacsony jövedelmű segédmtmkás háztartások területi megoszlása eltér az összes magyarországi segédmtmkás háztartások területi megoszlásától, de nem nagyon jelentősen. Magyarországon nemcsak az alacsony jövedelmű, hanem az összes segédmtmkásra igaz az, hogy döntő többségük falun él.

A segédmtmkás aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok tagjainak százalékos megoszlását a település jellege szerint a 4. táblázatban követhetjük nyomon.

Az alacsony jövedelmű lakosság nem egészen 30 százalékat kitevő mezőgazdasági fizikai aktív kereső háztartásfővel rendelkező családoknál magától értetődik, hogy döntő többségük (89 százalékuket) falun él, és 11 százalékuket él vidéki városokban.

A betanított munkások területi megoszlása is hasonlít a segédmtmkások területi megoszlásához. Jelentéktelen részük (3,7 százalék) él Budapesten, valamivel több mint negyedrészüket, (27,5 százalékuket) él a vidéki városokban, döntő többségük pedig (68,8 százalékuket) falun. Abban is hasonlít a betanított munkás háztartások helyzete a segédmtmkás háztartásokéhoz, hogy az alacsony jövedelmű háztartások területi megoszlása nem nagyon jelentősen tér el az összes magyarországi betanított munkás

## 4. táblázat

A segéd munkás aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok tagjainak százalékos megoszlása a település típusa szerint

| Településtípus | Az összes háztartás tagjai<br>(százalék) | A 600 Ft/fő alatt élő<br>háztartások tagjai (százalék) |
|----------------|------------------------------------------|--------------------------------------------------------|
| Budapest       | 11,2                                     | 4,8                                                    |
| Vidéki városok | 22,3                                     | 23,8                                                   |
| Községek       | 66,5                                     | 71,4                                                   |
| Összesen       | 100,0                                    | 100,0                                                  |

háztartás területi megoszlásától. Az eltérés iránya természetesen hasonló: a budapesti betanított munkások között az alacsony jövedelműek aránya sokkal kisebb, mint országosan.

A betanított munkás aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok tagjainak százalékos megoszlását a település jellege szerint az 5. táblázatban közöljük.

## 5. táblázat

A betanított munkás aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok tagjainak százalékos megoszlása a település típusa szerint

| Településtípus | Az összes háztartás tagjai<br>(százalék) | A 600 Ft/fő alatt élő<br>háztartások tagjai (százalék) |
|----------------|------------------------------------------|--------------------------------------------------------|
| Budapest       | 12,5                                     | 3,7                                                    |
| Vidéki városok | 23,4                                     | 27,5                                                   |
| Községek       | 64,1                                     | 68,8                                                   |
| Összesen       | 100,0                                    | 100,0                                                  |

Az alacsony jövedelmű háztartásoknak településtípusokon belüli társadalmi réteg szerinti megoszlására még vissza kell térnünk.

Előbb azonban vizsgáljuk meg azoknak az alacsony jövedelmű háztartásoknak társadalmi rétegek szerinti megoszlását, amelyekben a családfő 1967. december 31-én nyugdíjas volt.

A nyugdíjas családfők közül elsősorban a volt mezőgazdasági fizikai dolgozók, illetőleg a volt segéd- és betanított munkások kerültek az alacsony jövedelműek közé. Első helyen a mezőgazdasági fizikai dolgozók álltak (36 százalék); ezeket követték a segéd munkások (27 százalék); és ezeket a betanított munkások (13 százalék). A három réteg együttesen a nyugdíjas családfőknek több mint háromnegyedét (76 százalék) foglalta magában.

A segéd munkások szereplése a nyugdíjasok körében azért olyan magas, mert a nyugdíj a nyugdíjazás előtti fizetéshez igazodik, és a segéd munkások fizetése általában kisebb. Az is hozzájárul ehhez, hogy a volt segéd munkás nyugdíjasok aránylag nagy része eredetileg paraszt volt, ezért szolgálati éveik száma kisebb. Más

részük sokat változtatta munkahelyét, kisiparosoknál dolgozott, akik nem jelentették be a biztosítóintézetnél, és ezért vagy más ok miatt nem tudta igazolni szolgálati évei folytonosságát.

A képzetlen rétegek dominanciája tehát megvolt az idősebb nemzedéknél, és megmaradt a fiatalabb nemzedéknél is. Változás annyiban következett be, hogy a mezőgazdasági fizikai dolgozók egy részéből időközben segédmunkás lett, tehát változtatta helyét a népgazdasági ágakhoz való tartozás szempontjából, de nem változtatta helyét társadalmi szint szerint. Mint láttuk, az esetek többségében lakóhelyének jellegén sem változtatott; ma is falusi lakos, mint azelőtt.

Már ebből kiolvasható az a tendencia, hogy az idő múlásával növekszik az alacsony képzettségűek aránya az alacsony jövedelmű lakosság körében. Ezt az az eltolódás is mutatja, amely az alacsony jövedelműek társadalmi rétegek szerinti megoszlásában 1967. december 31. és 1969 októbere között, tehát nem egészen két év alatt végbement. Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok körében 78 százalékról 84 százalékra növekedett azoknak a családoknak az aránya, amelyekben a háztartásfő segédmunkás, betanított munkás, illetőleg mezőgazdasági fizikai dolgozó volt.

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi rétege szerint az alábbi képet mutatta (6. táblázat).

#### 6. táblázat

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmű háztartások százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi rétege szerint 1969 októberében

| A háztartásfő társadalmi rétege   | Megoszlás (százalék) |
|-----------------------------------|----------------------|
| Szakalkalmazott és irodai dolgozó | 2,9                  |
| Szaktmunkás                       | 13,1                 |
| Betanított munkás                 | 12,9                 |
| Segéd- és alkalmi munkás          | 40,1                 |
| Mezőgazdasági fizikai             | 31,0                 |
| Összesen                          | 100,0                |

Az arányoknak ez az eltolódása azért következett be, mert a szellemi foglalkozásúaknak és a szaktmunkásoknak jóval nagyobb esélyük van arra, hogy kiemelkedjenek hátrányos helyzetükből, mint a képzetlenebb rétegeknek. Azoknak a családoknak, amelyekben a háztartásfő szellemi foglalkozású, és 1967-ben az egy főre jutó jövedelem 600 Ft alatt volt, valamivel több mint fele (52,4 százaléka) lépte át a 600 Ft-os határt. A szaktmunkás háztartások körében a 600 Ft-os határt túllépők aránya 73,8 százaléka, vagyis az 1967-ben alacsony jövedelmű szaktmunkáscsaládoknak csak negyede maradt meg 1969-ben is alacsony jövedelműnek. Ezzel szemben a 600 Ft-os határ alatt maradt a betanított munkások 67 százaléka, a mezőgazdasági fizikaiak 69 százaléka és a segédmunkások 70 százaléka. Mindez azt mutatja, hogy az alacsony jövedelmű rétegek emelkedésének egyik legfontosabb akadálya a megfelelő iskolázottság és képzettség hiánya.

Növekedett az alacsony képzettségűek aránya azoknak a háztartásoknak körében is, amelyekben a háztartásfő nyugdíjas. Amíg 1967. december 31-én a nyugdíjas háztartásfők 76 százalékának volt a nyugdíjazás előtti utolsó foglalkozása mezőgazdasági fizikai, illetőleg segéd- vagy betanított munkás, addig ezeknek az aránya 1969-ben már 81 százalékra emelkedett.

Az alacsony jövedelmű háztartások társadalmi rétegek szerinti megoszlása egészen más képet mutat Budapesten, mint a vidéki városokban és a községekben. A segédmunkás háztartások aránya Budapesten is több mint egyharmad (35,2 százalék), a betanított munkások háztartásainak aránya jóval felülmúlja az országos arányt (18,1 százalék), de mivel mezőgazdasági fizikai dolgozó gyakorlatilag nem fordul elő az alacsony jövedelmű háztartások között, az alacsony képzettségű háztartásfővel rendelkező háztartások aránya Budapesten nem háromnegyed – mint országosan –, hanem csak valamivel több, mint az összes háztartások fele (53,3 százalék).

A vidéki városokban az alacsony jövedelmű háztartások között már elég nagy arányban szerepelnek azok a háztartások, amelyekben a családfő mezőgazdasági fizikai (18 százalék), de még mindig kisebb arányban, mint országosan. Az országos aránytól alig tér el a segédmunkás háztartások aránya, és az országos arányt jóval felülmúlja azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyekben a családfő foglalkozása szakalkalmazott, irodai dolgozó, szakmunkás vagy betanított munkás.

Végül a községekben természetesen előtérbe kerülnek azok a háztartások, amelyekben a háztartásfő mezőgazdasági fizikai dolgozó. Ezek aránya 45 százalék, és őket követik a segédmunkások 30 százalékos aránnyal.

A háztartások százalékos megoszlását a háztartásfő társadalmi rétege szerint lásd a 7. táblázatban.

#### 7. táblázat

A háztartások megoszlása településtípusonként a háztartásfő társadalmi rétege szerint

| A háztartásfő<br>társadalmi rétege | Háztartások megoszlása (százalék) |                |          |
|------------------------------------|-----------------------------------|----------------|----------|
|                                    | Budapest                          | vidéki városok | községek |
| Szellemi dolgozó                   | 16,6                              | 8,0            | 2,6      |
| Szakmunkás                         | 30,1                              | 22,0           | 12,0     |
| Betanított munkás                  | 18,1                              | 17,0           | 10,4     |
| Segédmunkás                        | 35,2                              | 34,7           | 30,2     |
| Mezőgazdasági fizikai              | 0,0                               | 13,3           | 44,8     |
| Összesen                           | 100,0                             | 100,0          | 100,0    |

Az alacsony jövedelmű háztartásoknak társadalmi rétegek szerinti megoszlását a különböző településtípusok viszonylatában a fentiekben úgy tárgyaltuk, hogy nem különböztettük meg azokat a háztartásokat, amelyekben a családfő aktív kereső, azoktól a háztartásoktól, amelyekben a családfő nyugdíjas. Ezt a megkülönböztetést azonban feltétlenül érdemes megtennünk községi viszonylatban, ahol a mintában szereplő családok száma 813, a személyeké pedig 2747. Községi viszonylatban az aktív

kereső háztartásfővel rendelkező háztartások körében a szellemi foglalkozásúak és a szakmunkás foglalkozásúak aránya nem sokkal különbözik a nyugdíjas háztartásokban tapasztalható arányoktól. Igen nagy a különbség azonban a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúaknál és a segéd munkásoknál.

A segéd munkás háztartásokban élők aránya az aktív kereső háztartásfővel rendelkező községi családokban 35 százalék, a betanított munkás háztartásokban élők aránya 14 százalék, és a mezőgazdasági foglalkozású családokban élők aránya 36 százalék. Idővel tehát minden településtípusban a segéd munkáscsaládok kerülnek dominánsan az alacsony jövedelműek közé.

Az alacsony jövedelműeket a társadalmi rétegződés szempontjából összegzőképpen úgy jellemezhetjük, hogy háromnegyed részüket az alacsony képzettségű rétegek alkotják, s ezek aránya idővel növekszik. Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok legnagyobb részében segéd munkások a háztartásfők, őket követik a mezőgazdasági fizikaiak, majd a betanított munkások. A nyugdíjas családokban a sorrend: mezőgazdasági fizikai, segéd munkás, betanított munkás. A budapesti alacsony jövedelműeknél a három érdekelt réteg a segéd munkások, a betanított munkások és a szakmunkások; a vidéki városokban négy érdekelt réteg van: segéd munkások, betanított munkások, szakmunkások és mezőgazdasági fizikaiak. Végül a községekben az alacsony jövedelmű háztartások és a lakosok háromnegyed részét a mezőgazdasági fizikaiak és a segéd munkások alkotják.

### *A nyugdíjas háztartások aránya és megoszlása*

1967. december 31-én az alacsony jövedelmű háztartások nagyobb felét (57 százalékát) olyan háztartások tették ki, amelyekben a háztartásfő nyugdíjas volt. Hangsúlyoznunk kell azonban – amint azt már az előző fejezetben is megtettük –, hogy a háztartások százalékos megoszlása nem azonos az alacsony jövedelmű személyek százalékos megoszlásával. A nyugdíjasok között sok az egyedül élő és a kéttagú háztartás, és nagyon kevés a többtagú, ezért a nyugdíjas háztartások átlagos taglétszáma sokkal kisebb, mint azoké a háztartásoké, amelyekben a háztartásfő aktív kereső. Így érthető, hogy az összes háztartások 57 százaléka nyugdíjas háztartás volt, viszont az alacsony jövedelmű személyeknek csak 36 százaléka élt 1967. december 31-én nyugdíjas háztartásban.

A nyugdíjasok problémája mind leíró, mind szociálpolitikai szempontból annyira eltér a nem nyugdíjas alacsony jövedelműek problémáitól, hogy az alacsony jövedelműeket más szempont szerint is két csoportra kell bontsuk. Ebben a bontásban az egyik csoportba azokat a családokat soroljuk, amelyekben nincs aktív kereső (tehát az esetleges nyugdíjasokon vagy szociális segélyezettéken kívül minden más személy eltartott), és a másik csoportba soroljuk nemcsak azokat a háztartásokat, amelyekben a háztartásfő aktív kereső, hanem azokat is, amelyekben a háztartásfő ugyan nyugdíjas, de a háztartásban van legalább egy aktív kereső. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egészen más helyzetben van egy tisztán nyugdíjas házaspár (amelyben például a férfi nyugdíjas, és a feleség eltartott), mint az a nyugdíjas házaspár, amely 19 éves kereső

gyermekével él együtt. Ha ilyen módon választjuk ketté az alacsony jövedelmű háztartásokat és a népességet, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy 1967. december 31-én az alacsony jövedelmű háztartások 50 százaléka volt tisztán nyugdíjas (aktív kereső nélküli) háztartás, az alacsony jövedelmű népességnek pedig 30 százaléka élt tisztán nyugdíjas háztartásban.

A nyugdíjas háztartások megoszlása 1967. december 31-én családösszetétel szerint az alábbi képet mutatta (8. táblázat).

#### 8. táblázat

Az összes magyarországi háztartásból nyugdíjas háztartásnak tekinthető háztartások családösszetétel szerinti százalékos megoszlása 1967. december 31-én

| Családösszetétel                     | Megoszlás (százalék) |
|--------------------------------------|----------------------|
| Egyedül élő nő                       | 26,6                 |
| Egyedül élő férfi                    | 2,3                  |
| Kéttagú háztartás                    | 20,3                 |
| Többtagú háztartás                   | 7,8                  |
| Nyugdíjas háztartás/összes háztartás | 57,0                 |

A nyugdíjazás jogcíme szerint a nyugdíjas háztartásfők megoszlása pedig a következő volt (lásd a 9. táblázatot).

#### 9. táblázat

A nyugdíjas háztartásfők százalékos megoszlása a teljes nyugdíjasnépességben a nyugdíj jogcíme szerint 1967. december 31-én

| A nyugdíj jogcíme                                    | Megoszlás (százalék) |
|------------------------------------------------------|----------------------|
| Saját jogú alkalmazotti és ktsz-nyugdíj <sup>a</sup> | 37                   |
| Saját jogú mgtsz-nyugdíj <sup>b</sup>                | 25                   |
| Özvegyi nyugdíj                                      | 22                   |
| Szociális segély                                     | 7                    |
| Egyéb nyugdíj                                        | 9                    |
| Összesen                                             | 100                  |

<sup>a</sup> Ktsz: kisipari termelőszövetkezet.

<sup>b</sup> Mgtsz: mezőgazdasági termelőszövetkezet.

Meg kell említenünk, hogy a nyugdíjasok közül is a legsúlyosabb helyzetben a szociális segélyezettek vannak. A szociális segélyezettek aránya 21,1 százalék azokban a nyugdíjas családokban, amelyekben az egy főre jutó havi jövedelem 400 Ft alatt maradt.

A nyugdíjas háztartásoknak, illetőleg a nyugdíjas háztartásokban élő népességnek az aránya településtípusok szerint erősen különbözik. Budapesten az összes alacsony

jövedelmi háztartásnak 1967. december 31-én 83 százaléka volt olyan háztartás, amelyben a háztartásfő nyugdíjas volt, és ezekben a háztartásokban élt az alacsony jövedelmi népesség 64 százaléka. A vidéki városokban az összes alacsony jövedelmi háztartásnak 60,8 százaléka volt olyan háztartás, amelyben a háztartásfő nyugdíjas volt, és ezekben a háztartásokban élt az alacsony jövedelmi népesség 42,6 százaléka. Végül a községekben az alacsony jövedelmi háztartásoknak 49,8 százalékát tették ki azok a háztartások, amelyekben a háztartásfő nyugdíjas volt, és ezekben a háztartásokban élt az alacsony jövedelmi népesség 29 százaléka. Ha most visszaemlékezünk az előző fejezetben monditokra, akkor a két fejezet együttes tanulságaként azt szűrhetjük le, hogy a budapesti alacsony jövedelműek elsősorban a fizikai munkások és ezek közül is elsősorban a nyugdíjasok közül kerülnek ki; a vidéki városokban a fizikai munkások mellett már nagy szerepet játszanak a mezőgazdasági fizikai dolgozók, és az alacsony jövedelmi népesség nagyobb része olyan háztartásokban él, amelyekben van aktív kereső; a községekben viszont elsősorban a mezőgazdasági fizikaiak és a segédmunkások kerültek az alacsony jövedelműek közé, és döntő többségük olyan háztartásokban él, amelyekben a háztartásfő aktív kereső volt. Ezt annál inkább érdemes hangsúlyozni, mert a köztudatban gyakran az a téves kép él, hogy falun elsősorban a tévesnyugdíjasok az alacsony jövedelműek.

1967. december 31. és 1969 októbere között az aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok jóval nagyobb, a nyugdíjas háztartásfővel rendelkező családoknak pedig jóval kisebb része tudott javítani az életkörülményein. Az utóbbi családok közül csak 12,5 százalék tudott annyit javítani a helyzetén, hogy az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem 600 Ft fölé emelkedett; e családok 87,5 százalékában az egy főre jutó jövedelem 600 Ft alatt maradt. Ezzel szemben az aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok valamivel több mint egyharmada (33,8 százaléka) lépte át a 600 Ft-os küszöböt, és 66,2 százalék maradt a 600 Ft-os szint alatt.

Ennek eredményeképpen a nyugdíjas háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmi családok aránya a korábbi 57 százalékról 63,6 százalékra emelkedett. A belső megoszlás így alakult (10. táblázat).

#### 10. táblázat

A nyugdíjas háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmi háztartások aránya háztartástípus szerint 1969 októberében

| Nyugdíjas háztartásfővel rendelkezik... | Megoszlás (százalék) |
|-----------------------------------------|----------------------|
| az egyedül élő nők közül                | 31,5                 |
| az egyedül élő férfiak közül            | 2,1                  |
| a kéttagú háztartások közül             | 21,7                 |
| a többtagú háztartások közül            | 8,3                  |
| az összes magyarországi háztartás közül | 63,6                 |

A nyugdíjas háztartásokban élő személyek arányában is eltolódás következett be: ez az arány 36 százalékról 43 százalékra emelkedett.

Más képet kapunk, ha nem a háztartásfő aktív vagy nyugdíjas volta szerint bontjuk két csoportba a háztartásokat, hanem – mint előbb – a tisztán nyugdíjas, vagyis aktív kereső nélküli háztartásokat emeljük ki. 1967. december 31-én ilyen háztartásokban élt az alacsony jövedelmű népesség 30, 1969 októberében 34 százaléka.

Valószínűnek látszik, hogy a nyugdíjasok aránya 1970 és 1971 során az 1970 elején életbe léptetett nyugdíjrendezés következtében nem növekedett az alacsony jövedelműek körében.

### *Az alacsony jövedelmű háztartások megoszlása a család létszáma szerint*

Erős összefüggés mutatkozik a család létszáma és a jövedelmi helyzet között. Ez az alacsony jövedelműek szemszögéből elsősorban abban jelentkezik, hogy az alacsony jövedelmű háztartásokon belül háromszor olyan nagy az egyedül élők aránya, mint más háztartások között. Jóval nagyobb a kéttagú, valamint a hat- és többtagú háztartások aránya is; ennek megfelelően jóval kisebb a három-, a négy- és az öttagú családok aránya. Amíg az egyedül élők és a kéttagú családok nagy aránya főként a nyugdíjasok magas részvételének tulajdonítható, addig a hat- és többtagú családok nagyobb aránya főleg a többgyermekes családok hátrányos helyzetével függ össze.

A háztartások számának százalékos megoszlása taglétszám szerint a következőképpen alakult (11. táblázat).

#### *11. táblázat*

A háztartások százalékos megoszlása a háztartás taglétszáma szerint

| A háztartás taglétszáma | Az összes háztartás (százalék) | A 600 Ft/fő alatt élő háztartások (százalék) |
|-------------------------|--------------------------------|----------------------------------------------|
| Egyedül élő             | 13,8                           | 39,3                                         |
| Kéttagú                 | 26,3                           | 30,9                                         |
| Háromtagú               | 24,1                           | 7,3                                          |
| Négytagú                | 19,4                           | 6,5                                          |
| Öttagú                  | 9,8                            | 5,6                                          |
| Hat-, illetve többtagú  | 6,6                            | 10,4                                         |
| Összesen                | 100,0                          | 100,0                                        |

Az alacsony jövedelmű családok létszáma és az „átlagos” családok létszáma között akkor is mutatkozik különbség, ha csak azokat a családokat vesszük figyelembe, amelyekben a háztartásfő aktív kereső. A különbség elsősorban a hat- és többtagú családok arányában jelentkezik. Ezek aránya az átlagos háztartásokban 81 százalék, az alacsony jövedelműek körében 22 százalék. De jóval nagyobb az egyedül élők aránya is.

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások százalékos megoszlása taglétszám szerint a 12. táblázatban látható.

## 12. táblázat

Az aktív keresővel rendelkező háztartások százalékos megoszlása a háztartás nagysága szerint

| A háztartás nagysága   | Az összes háztartás (százalék) | A 600 Ft/fő alatt élő háztartások (százalék) |
|------------------------|--------------------------------|----------------------------------------------|
| Egytagú                | 8,1                            | 14,5                                         |
| Kéttagú                | 21,7                           | 18,8                                         |
| Háromtagú              | 26,8                           | 14,0                                         |
| Négytagú               | 23,4                           | 17,4                                         |
| Öttagú                 | 12,0                           | 13,8                                         |
| Hat-, illetve többtagú | 8,0                            | 21,5                                         |
| Összesen               | 100,0                          | 100,0                                        |

Természetesen egészen más képet kapunk, ha nem a háztartások számának százalékos megoszlását, hanem a háztartásokban élő személyek számának százalékos megoszlását vesszük szemügyre. Az összes alacsony jövedelmű háztartásnak több mint 70 százaléka egytagú vagy kéttagú, de az ilyen háztartásokban élők aránya az alacsony jövedelmű népességnek alig több mint egyharmada. Az összes alacsony jövedelmű háztartásnak valamivel több mint negyede négy- és többtagú, de az alacsony jövedelmű népességnek nagyobb fele (51,4 százalék) ezekben a háztartásokban él.

A népesség százalékos megoszlása a háztartások nagysága szerint (lásd a 13. táblázatot).

## 13. táblázat

A népesség százalékos megoszlása a háztartások nagysága szerint

| A háztartás nagysága   | Az összes háztartás (százalék) | A 600 Ft/fő alatt élő háztartások (százalék) |
|------------------------|--------------------------------|----------------------------------------------|
| Egytagú                | 4,4                            | 13,9                                         |
| Kéttagú                | 17,0                           | 19,1                                         |
| Háromtagú              | 23,3                           | 15,6                                         |
| Négytagú               | 25,1                           | 11,3                                         |
| Öttagú                 | 15,9                           | 11,8                                         |
| Hat-, illetve többtagú | 14,3                           | 28,3                                         |
| Összesen               | 100,0                          | 100,0                                        |

A család létszáma magától értetődően hatást gyakorol a család jövedelmi helyzetére, de ennél jóval nagyobb a családon belül a keresők és az eltartottak arányának, illetőleg az eltartandó gyerekek számának a hatása.

*Az alacsony jövedelmű népesség megoszlása a gyermekek száma szerint*

Az alacsony jövedelműek közé jutás egyik leglényegesebb tényezője az átlagosnál nagyobb gyerekszám. A családok jövedelmi színvonalát részben a keresők keresetének a színvonala, részben a keresők és az eltartottak aránya határozza meg. A 600 Ft egy főre jutó jövedelem alatt élő népességben a keresetek is alacsonyak, de ehhez járul még a kedvezőtlen kereső-eltartott arány. Az átlagosnál nagyobb gyerekszám közvetlenül befolyásolja ezt az arányt az eltartottak számának növekedésével, de igen sok esetben közvetve is befolyásolja: három vagy több kisgyermek mellett az anya már nem nagyon tud elmenni dolgozni, s ez csökkenti a keresők számát a családban.

Az alacsony jövedelmű népességnek 1967. december 31-én csaknem negyedrésze (23,5 százaléka) élt olyan családokban, amelyekben a 19 éven aluli eltartott gyermekek száma 4 vagy annál több volt. Az átlagosnál nagyobb gyermekszámúnak kell tartanunk azokat a családokat is, amelyekben legalább 3 19 éven aluli gyermek van. Ha ezeket is hozzáadjuk az előbbiekhöz, akkor tulajdonképpen az alacsony jövedelmű népesség legnagyobb csoportja áll előttünk: 1967-ben az alacsony jövedelmű népesség 40 százaléka olyan családokban élt, amelyekben a 19 éven aluli eltartott gyermekek száma 3 vagy annál több volt.

Érdemes szemügyre vennünk, hogy mekkora a három- és többgyermekesek aránya azokban a családokban, amelyekben van aktív kereső. Az ilyen családok népességének 1967-ben a négy- és többgyermekesek több mint egyharmadát (33,6 százalékát), a három- és többgyermekesek pedig több mint felét (57 százalékát) tették ki.

Az aktív keresővel rendelkező családok népességének százalékos megoszlását gyerekszám szerint lásd a 14. táblázatban.

*14. táblázat*

Az aktív keresővel rendelkező családok népességének százalékos megoszlása gyerekszám szerint

| 19 éven aluli eltartott<br>gyermekek száma | Az összes háztartás<br>(százalék) | A 600 Ft/fő alatt élő<br>háztartások (százalék) |
|--------------------------------------------|-----------------------------------|-------------------------------------------------|
| 0                                          | 27,7                              | 9,4                                             |
| 1                                          | 31,5                              | 11,8                                            |
| 2                                          | 26,6                              | 21,7                                            |
| 3                                          | 8,9                               | 23,5                                            |
| 4 vagy több                                | 5,3                               | 33,6                                            |
| Összesen                                   | 100,0                             | 100,0                                           |

Összehasonlításunkból jól látható, hogy az átlagos háztartásokra az a jellemző, hogy egy vagy két gyermekük van, vagy egy sincs, az alacsony jövedelmű háztartásokra viszont az a jellemző, hogy három vagy több gyerekük van.

Az is mutatja ezt, hogy az ország összes négy- vagy többgyermekes háztartásának nagyobb fele (51 százaléka) jutott a 600 Ft alatt élők kategóriájába. A különböző tényezők halmozódásának hatását mutatja, hogy az összes négy- vagy többgyermekes segédmunkáscsalád 65 százaléka jutott a 600 Ft alatt élők kategóriájába. A szakmunkásokat és a szellemi dolgozókat nem érinti ennyire súlyosan a nagyobb gyerekszám.

Az érem másik oldala, hogy éppen azokban a rétegekben a legnagyobb a gyerekszám, amelyeknek kereseti és jövedelmi viszonyai a legrosszabbak. A négy- és többgyermekes alacsony jövedelmű háztartások népességének 45 százaléka él olyan családban, amelyben a háztartásfő segédmunkás, 25 százaléka olyan családban, amelyben a háztartásfő mezőgazdasági fizikai dolgozó, és 17 százaléka olyan családban, amelyben a háztartásfő betanított munkás. Ez a három réteg tehát az alacsony jövedelmű négygyermekes családok népességének 85 százalékát foglalja magában.

Csaknem ugyanilyen arányokat tapasztalunk a háromgyermekesek körében is. A háromgyermekes alacsony jövedelmű családok népességének 41 százaléka él olyan családban, amelyben segédmunkás a családfő, 15 százaléka olyan családban, amelyben betanított munkás a családfő, és 26 százaléka olyan családban, amelyben mezőgazdasági fizikai dolgozó a családfő. Ez a három réteg tehát az alacsony jövedelmű háromgyermekes családok népességének 82 százalékát foglalja magában.

Emlékeztetnünk kell arra, hogy az alacsony jövedelmű segéd- és betanított munkások döntő többsége falun él. A mezőgazdasági fizikai dolgozóknál ez magától értetődő. Ezekben a családokban tehát a nagyobb gyerekszám a tradicionális életvitel folytatását jelenti.

Valószínűnek látszik, hogy a jövőben ezek a családok is átveszik a társadalom más rétegeiben uralkodó családmódot. Ezt az átvételt gyorsíthatja a városba költözés, a képzettség emelkedése és a jövedelem olyan mérvű növekedése, ami más téren is lehetővé teszi a többi réteg életformájának átvételét.

### *Az alacsony jövedelmű népesség megoszlása a keresők száma szerint*

Már említettük, hogy a nagyobb gyerekszám a kereső-eltartott arányt nemcsak az eltartottak számának növekedésével befolyásolja, hanem azzal is, hogy a több gyermek mellett az anya kevésbé mehet el dolgozni. Az anya munkavállalását azonban az a körülmény is akadályozza, hogy az alacsony jövedelmű lakosság nagy része falun él, és falun a nők számára jóval kevesebb a munkaalkalom. Különösen érvényes ez azokra a nőkre – és éppen ilyen a legtöbb nő az alacsony jövedelmű családokban –, akiknek nincs szakképzettsége, és talán még az általános iskola nyolc osztályát sem végezték el.

Magyarországon az átlagos családok 61 százalékában két vagy több kereső van. Ezzel szemben az alacsony jövedelmű népesség csaknem háromnegyed része (74,4 százaléka) olyan családokban él, amelyekben nincs aktív kereső, vagy csak egy aktív kereső van (15. táblázat).

## 15. táblázat

A háztartások népességének százalékos megoszlása a keresők száma szerint

| A keresők száma<br>a háztartásban | Az összes háztartás<br>(százalék) | A 600 Ft/fő alatt élő<br>háztartások (százalék) |
|-----------------------------------|-----------------------------------|-------------------------------------------------|
| 0-1                               | 39,2                              | 74,4                                            |
| 2                                 | 42,2                              | 19,1                                            |
| 3                                 | 13,3                              | 5,0                                             |
| 4 vagy több                       | 5,3                               | 1,5                                             |
| Összesen                          | 100,0                             | 100,0                                           |

Különösen nagy az eltérés a rendszeres keresők arányában. Az alacsony jövedelmű háztartások népességének kevesebb mint egyötöde (18 százaléka) rendszeres kereső. Ezzel szemben az összes magyarországi háztartás teljes népességében a rendszeres keresők aránya ennek több mint kétszerese (42 százalék). Csaknem kétszeres a különbség akkor is, ha csak azokat a háztartásokat vesszük figyelembe, amelyekben legalább egy aktív kereső van. Az ilyen alacsony jövedelmű háztartások népességének 25,8 százaléka rendszeres kereső, míg az ugyanilyen típusú összes háztartás népességének 49 százaléka rendszeres kereső.

Figyelemre méltó viszont, hogy az alkalmi keresők aránya az alacsony jövedelmű háztartások népességének körében ugyanúgy 3,6 százalék, mint az összes magyarországi háztartás népességén belül. Ez egyrészt azt mutatja, hogy a falun lakó képzetlenebb rétegek könnyebben találnak akár a mezőgazdaságban, akár az iparban időszakos, mint állandó munkát. Másrészt arra is utal, hogy éppen ezekben a rétegekben a betanított és a segédmunkának a díjazása sokszor viszonylag alacsony, és nem tartja vissza a keresőket attól, hogy a mezőgazdaság és az építőipar nyári kampánymunkáinak idején sokkal magasabb keresetet biztosító időszakos munkával fel ne cseréljék. Azok az alacsony jövedelmű családok, amelyek kis jövedelmük ellenére is képesek beosztásra és takarékoskodásra, fel is használhatják a nyári időszakos munkák idején szerzett viszonylag magasabb összegeket arra, hogy valamivel javítsanak helyzetükön. A legtöbb alacsony jövedelmű család esetében azonban a megkeresett nyári összegek nyáron el is fogynak, és sem tartós fogyasztási cikkek nem vásárolnak belőlük, sem pedig félre nem tesznek.

A falusi munkaalkalmak viszonylag kisebb száma, illetőleg a falun élő nők munkavállalásának akadályai miatt az alacsony jövedelmű családokra nemcsak az a jellemző, hogy az eltartandó gyermekek száma nagyobb a családokban, hanem az is, hogy a munkaképes korú eltartottak száma nagyobb. Ezek aránya az aktív alacsony jövedelmű háztartások népességén belül 60 százalékkal nagyobb, mint az összes aktív háztartás népességén belül. (Az összes aktív háztartás népességének a munkaképes korú eltartottak 9,4 százalékát, az összes alacsony jövedelmű aktív háztartás népességének 15,1 százalékát foglalták magukban.)

A kereső-eltartott arány jelentőségét jól mutatja, hogy az összes aktív háztartás körében 100 keresőre 88 eltartott jutott, az összes alacsony jövedelmű körében viszont 223.

A keresők és eltartottak arányának szempontjából feltétlenül szemügyre kell vennünk az 1969. októberi állapotot is. Az 1967-es és az 1969-es adatok összehasonlítása annak vizsgálatát is lehetővé teszi, hogy a keresők és eltartottak aránya milyen mértékig befolyásolja a szegénységből való kijutás esélyeit. Ennek érdekében az alábbiakban megkülönböztetjük azokat a családokat, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 1967-ben még 600 Ft alatt volt, de 1969-ben már nem, azoktól a családoktól, amelyekben ugyan az egy főre jutó jövedelem 1967-ben is és 1969-ben is 600 Ft alatt volt, de a két év leforgása során helyzetük mégis javult, végül azoktól a családoktól, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 1967-ben 600 Ft alatt volt, és a következő két évben helyzetük azonos maradt vagy romlott.

Ezeket a kategóriákat alapul véve azt az eredményt kapjuk, hogy 1967-ben az ország összes háztartásában 100 háztartásra 136 rendszeres kereső jutott, és ebből a szempontból a településtípusok között nem volt nagy különbség (Budapesten 100 háztartásra 135, a vidéki városokban 141 és a falvakban 133 rendszeres kereső jutott). Ezzel szemben azokban a családokban, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 1967-ben 600 Ft alatt maradt, 100 háztartásra 50 rendszeres kereső jutott. Ezek közül azokban, amelyek 1967-ben 600 Ft alatt éltek, és 1969-re átlépték ezt a küszöböt, a 100 háztartásra jutó rendszeres keresők száma 95, azokban, amelyeknek a helyzete javult, de nem annyira, hogy a 600 Ft-os küszöböt átlépték volna, a 100 háztartásra jutó rendszeres keresők száma 55, végül azokban a 600 Ft alatt élő családokban, amelyekben a helyzet azonos maradt vagy romlott, 100 háztartásra 25 rendszeres kereső jutott.

Az alacsony jövedelmű családok körében már van annyi különbség településtípusok szerint, hogy érdemes legyen számot adni róla. Budapesten 1967-ben 100 alacsony jövedelmű háztartásra 20 rendszeres kereső jutott, ebből 65 rendszeres kereső jutott 100 háztartásra azoknál, akik 1969-re átlépték a 600 Ft-os küszöböt, 15 azoknál, akiknek helyzete javult, de nem annyira, hogy átlépték volna a 600 Ft-os küszöböt, és csak 1 azoknál, akiknek a helyzete azonos maradt vagy romlott. A vidéki városokban 1967-ben 100 alacsony jövedelmű háztartásra 49 rendszeres kereső jutott. 104 rendszeres kereső jutott 100 háztartásra azoknál, akik 1969-re átlépték a 600 Ft-os küszöböt, 46 azoknál, akiknek helyzete javult, de a 600 Ft-os küszöb alatt maradtak, és 20 azoknál, akiknek helyzete azonos maradt vagy romlott. Végül a községekben 100 háztartásra 58 rendszeres kereső jutott: 106 rendszeres kereső jutott 100 háztartásra a 600 Ft-os küszöböt 1969-ben átlépőknél, 66 a javuló helyzetűeknél és 32 az azonos, illetőleg a romló helyzetűeknél.

### *Női családfenntartók*

1967. december 31-én az alacsony jövedelmű háztartások 42,7 százalékát olyan háztartások tették ki, amelyekben a háztartásfő nő volt. Ugyanúgy, mint a nyugdíjasoknál, itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a háztartások számának százalékos megoszlása nem azonos a személyek számának százalékos megoszlásával. A női családfenntartók közül természetesen sok az egyedülálló (többnyire nyugdíjas vagy segélyezett)

személy. Jobban tájékozódunk e családtípus helyzetéről, ha a házastárs hiányának hatását a jövedelmi helyzetre a háztartásban élő személyek számát tekintetbe véve vizsgáljuk. Az alacsony jövedelmű népesség egyik legnagyobb csoportja áll előttünk: 1967. december 31-én az alacsony jövedelműek csaknem negyedrésze (23,7 százaléka) élt olyan családokban, amelyekben a családfő nő volt. Az alacsony jövedelmű népességnek ez a 23,7 százaléka további három csoportra osztható. Az első csoportba az egyedül élő nők tartoznak. Ők jelentették az alacsony jövedelmű háztartások 31,3 és az alacsony jövedelmű személyek 11,7 százalékát. A második csoportba azok a személyek tartoznak, ahol a családfő nő, aki önmagán kívül még egy felnőtt személyt is eltart. Ebbe a csoportba tartozott a háztartások 6,4 és a személyek 7,0 százaléka. A harmadik csoportba az egy vagy több gyermekét (esetleg még egy felnőttet is) eltartó egyedülálló anyák tartoznak. Ez a csoport tette ki az alacsony jövedelmű háztartások 5,0 és az alacsony jövedelmű személyek 5,9 százalékát.

1967. december 31. és 1969 októbere között a női családfenntartók aránya növekedett. Az utóbbi időpontban a női háztartásfők az összes alacsony jövedelmű háztartásfőnek 46,7 százalékát tették ki. Ezen belül nőtt az egyedülálló nők aránya: ők tették ki az összes alacsony jövedelmű családfő 36,1 százalékát. Alig változott a gyerekeket eltartó egyedülálló anyák aránya: 1969-ben arányuk 5,2 százalék volt.

Az alacsony jövedelmű népességben belül is nőtt a női családfenntartók háztartásaiban élő személyek aránya: ilyen családokban élt 1969-ben az összes alacsony jövedelmű 27 százaléka. Észrevehetően növekedett (6,7 százalékra) azoknak a személyeknek az aránya, akik egyedülálló anyák által fenntartott családokban élnek.

### *A cigányok aránya*

Noha a cigányok aránya az össznépesség 2-4 százaléka, az aktív kereső háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmű családok 17 százaléka volt cigány 1967-ben, és ez az arány 1969-ben 26 százalékra emelkedett. Az arány emelkedése annak tulajdonítható, hogy a cigányoknak jóval kisebb esélyük van az alacsony jövedelmű helyzetből való kiszabadulásra, mint a nem cigányoknak. Ha az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartásokat kétfelé bontjuk: nem cigányokra és cigányokra, akkor azt látjuk, hogy a nem cigányok 46 százaléka átlépte a 600 Ft-os határt két év alatt, míg a cigányok közül ez csak 7,5 százalékának sikerült.

Magától értetődik, hogy a cigányok aránya a különböző társadalmi rétegekben nem egyforma. A szellemi foglalkozásúak között lényegében nem találunk cigányt, a legnagyobb arányban pedig a segédmunkások között szerepelnek. Az alacsony jövedelmű aktív segédmunkás háztartásfőknek 1967-ben 27 százaléka volt cigány, és mintánkon belül ez az arány 1969-re 35 százalékra emelkedett.

A cigány háztartásfők százalékos arányát a különböző társadalmi rétegekhez tartozó aktív alacsony jövedelmű háztartásfők körében mutatja a 16. táblázat.

A cigányok arányára vonatkozó adatok két dologra is rávilágítanak. Egyrészt arra, hogy a cigányok aránya az alacsony jövedelműek körében nyolcszor-tízszer magasabb, mint a cigány népességnek az ország népességéhez viszonyított aránya. Másrészt

## 16. táblázat

A cigány háztartásfők százalékos aránya az alacsony jövedelmű háztartások háztartásfői között (a háztartásfők társadalmi rétegcsoportjai szerint)

| A háztartásfő társadalmi helyzete                     | Megoszlás (százalék) |      |
|-------------------------------------------------------|----------------------|------|
|                                                       | 1967                 | 1969 |
| Szakmunkás                                            | 7,8                  | 25,9 |
| Betanított munkás                                     | 17,9                 | 26,7 |
| Segédmunkás                                           | 27,2                 | 35,0 |
| Mezőgazdasági fizikai                                 | 10,2                 | 14,7 |
| Átlagosan, az alacsony jövedelmű háztartásfők körében | 17,0                 | 26,0 |

azonban az is kitűnik belőlük, hogy a cigányok aránya az alacsony jövedelműek egyetlen rétegében és egyetlen időpontban sem éri el az alacsony jövedelműek felét sem; a szegénység problémája tehát jóval tágabb körű, mint a cigányság problémája.

### Az iskolázottság hatása

Minél alacsonyabb az iskolai végzettsége valakinek, annál több esélye van arra, hogy családjá az alacsony jövedelműek közé kerüljön. Minél magasabb az iskolai végzettsége valakinek, annál nagyobb az esélye arra, hogy amennyiben az alacsony jövedelműek közé kerül, akkor valamilyen módon ki tud jutni ebből a helyzetből. Az immobilitás, a hátrányos helyzetből való kijutás reménytelensége elsősorban az iskolázatlanokat sújtja.

Az átlagos jövedelmű családok körében gyakorlatilag nem fordul elő, hogy a családfő ne járt volna iskolába. Azoknál a családoknál viszont, akik 1967-ben alacsony jövedelműek voltak, éppen ezen a téren igen éles a különbség. Azokban a családokban, amelyek megmaradtak alacsony jövedelműeknek, a családfők 10,4 százaléka nem járt iskolába, míg azokban a családokban, amelyek kijutottak ebből a helyzetből, a családfők mindössze 1,5 százaléka nem járt iskolába.

A négy eleminél kevesebbet végzettek aránya az átlagos jövedelműeknél 6 százalék, az 1967-ben még és 1969-ben már nem alacsony jövedelműeknél 10 százalék, az 1969-ben is alacsony jövedelműeknél pedig 22 százalék.

A négy elemi végzett családfők aránya az átlagos jövedelműeknél 15 százalék, az 1967-ben alacsony jövedelmű családfőknél 20 százalék, az 1969-ben is alacsony jövedelműeknél 37 százalék.

Az általános iskolát végzett családfők aránya az átlagos jövedelműek körében 40 százalék, az 1967-ben alacsony jövedelműek körében 26 százalék, az 1969-ben is alacsony jövedelműek körében 14 százalék.

Az alacsony jövedelmű családokban a 17 és a 36 év közöttiek több mint fele nem végezte el az általános iskola hat osztályát. A közepes jövedelműeknél az ugyanezen korcsoportoz tartozó személyeknek több mint négyötöde végezte el az általános iskola nyolc osztályát.

A 400 Ft alatt élő családoknál az említett korcsoportoknak, a 17–36 éveseknek már csak valamivel több mint negyede végezte el az általános iskola 8 osztályát. Ennél a korosztálynál az iskolázatlanság a szegénységnek a következménye, ugyanakkor a szegénység ismétlődésének és folytatódásának oka.

Az általános iskola alsó négy osztályának elvégzése Magyarországon olyan követelmény, amely a lakosság nagyobb részénél régés-rég megoldottnak tekinthető. Az alacsony jövedelmű családokban azonban a 17–36 éves személyeknek 16 százaléka nem végezte el a négy osztályt, és egytizedük egyáltalán nem járt iskolába.

A 400 Ft alatt élő családoknál a 17–36 éves személyeknek 46 százaléka legfeljebb négy osztályt végzett, egyharmaduk pedig nem járt soha iskolába.

Bizonyos iskolázottsági szint mellett a jelek szerint bátran beszélhetünk ideiglenes alacsony jövedelmű helyzetről, más iskolázottsági szint mellett pedig tartós szegénységről.

### *Az alacsony jövedelműek társadalmi eredete*

Az alacsony jövedelmű háztartások háromnegyed részében a háztartásfő a munkásság alsóbb rétegeihez (a betanított és segédmunkásokhoz), illetőleg a mezőgazdasági fizikai dolgozókhoz tartozik. A jelenlegi alacsony jövedelmű háztartásfők szüleinek háromnegyede (78 százaléka) szintén a mezőgazdasági fizikai dolgozókhoz és a munkásság alsóbb rétegeihez tartozott. Ez a társadalmi immobilitás azonban viszonylagos. Már láttuk, hogy az aktív kereső háztartásfők 30 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó és 51 százaléka betanított és segédmunkás, viszont a nyugdíjas háztartásfők 36 százaléka volt mezőgazdasági fizikai dolgozó és 40 százaléka betanított és segédmunkás. Ez az eltolódás az idősebb és fiatalabb alacsony jövedelmű háztartásfők között kifejezi azt a tendenciát, hogy az alacsony jövedelmű mezőgazdasági fizikai dolgozók egyre inkább alacsony jövedelmű betanított és segédmunkássá válnak. Még világosabbá válik ez a tendencia, ha a jelenlegi háztartásfők társadalmi rétegét a szülők társadalmi rétegével hasonlítjuk össze. Az alacsony jövedelmű háztartásfők szüleinek 62 százaléka tartozott a mezőgazdasági fizikai dolgozók és 36 százaléka a betanított és segédmunkások közé.

Adataink azt is mutatják, hogy az alacsony jövedelmű mezőgazdasági fizikai dolgozóból segédmunkássá váló embernek nagy esélye van arra, hogy a társadalmi rétegváltás ellenére továbbra is alacsony jövedelmű maradjon. Ez azzal a már régen megfigyelt ténnyel is összefügg, hogy igen nagy a hasonlóság a segédmunkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók között.

Az alacsony jövedelmű népességet alkotó társadalmi rétegek eredetét külön-külön vizsgálva, a mezőgazdasági fizikai dolgozókról megállapíthatjuk, hogy 90 százalékban mezőgazdasági dolgozók gyermekei. E téren tehát nincs különbség az alacsony jövedelmű és az átlagos jövedelmű mezőgazdasági fizikai dolgozók között.

Figyelemre méltó különbség mutatkozik azonban a betanított és segédmunkások viszonylatában. Országos átlagban a betanított munkás háztartásfők 60 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó és 37 százaléka munkások gyermeke,

a segéd munkás háztartásfők 68 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó és 29 százaléka munkások gyermeke. Ezzel szemben az alacsony jövedelmi betanított és segéd munkás háztartásfők csak 55 százalékban mezőgazdasági fizikai dolgozó és 44 százalékban munkások leszármazottai. Ez az eltérés onnan származik, hogy az alacsony jövedelmi betanított és segéd munkás háztartások között aránylag sok (17 százalék) a cigány. A jelenleg betanított és segéd munkát végző cigány háztartásfők negyötöd részben maguk is segéd munkások, alkalmi munkások és nem mezőgazdasági nincstelenek leszármazottai.

A nem cigány betanított és segéd munkás háztartásfők társadalmi eredete nem tér el az országos átlagtól. A 33 százalékban munkáseredetű nem cigány és a 80 százalékban munkáseredetű cigány betanított és segéd munkás háztartásfők összegezéséből adódik a 44 százalék munkáseredet.

Különösen községi viszonylatban érződik a cigányok és a nem cigányok társadalmi eredete közti különbség. Országos átlagban a községi betanított munkás háztartásfők 29 százaléka és a községi segéd munkás háztartásfők 24 százaléka munkáseredetű; az alacsony jövedelmi betanított és segéd munkásoknak viszont 43 százaléka munkások leszármazottja. A 43 százalék munkás apa két csoportra osztható: 50 százaléka cigány és 50 százaléka nem cigány.

A háztartásfők társadalmi eredet szerinti százalékos megoszlását mutatja be a 17. táblázat.

#### 17. táblázat

A háztartásfők megoszlása társadalmi eredetük (apjuknak társadalmi rétegcsoportja) szerint

| A háztartásfő társadalmi rétegcsoportja | A háztartásfő apjának társadalmi rétegcsoportja (százalék) |                     |                      | Összesen |
|-----------------------------------------|------------------------------------------------------------|---------------------|----------------------|----------|
|                                         | szellemi                                                   | munkás <sup>a</sup> | paraszt <sup>b</sup> |          |
| <i>Összes háztartás</i>                 |                                                            |                     |                      |          |
| Szellemi                                | 30,2                                                       | 46,7                | 23,1                 | 100,0    |
| Szaktmunkás                             | 5,3                                                        | 58,4                | 36,3                 | 100,0    |
| Betanított munkás                       | 3,3                                                        | 37,1                | 59,6                 | 100,0    |
| Segédmunkás                             | 3,2                                                        | 28,9                | 67,6                 | 100,0    |
| Mezőgazdasági fizikai                   | 0,7                                                        | 8,7                 | 90,6                 | 100,0    |
| <i>Alacsony jövedelmű háztartások</i>   |                                                            |                     |                      |          |
| Szellemi                                | 27,9                                                       | 44,3                | 27,9                 | 100,0    |
| Szaktmunkás                             | 1,7                                                        | 54,8                | 43,9                 | 100,0    |
| Betanított és segédmunkás               | 2,0                                                        | 43,6                | 54,5                 | 100,0    |
| Mezőgazdasági fizikai                   | 0,0                                                        | 5,7                 | 88,9                 | 100,0    |

<sup>a</sup> Munkás: szaktmunkás vagy betanított munkás vagy segéd munkás.

<sup>b</sup> Paraszt: mezőgazdasági fizikai.

Érdemes még azt is megemlíteni, hogy az alacsony jövedelmű szakmunkás háztartásfők körében valamivel nagyobb a paraszti származásúak aránya, mint az átlagos jövedelmű szakmunkás háztartásfők között. Ez utóbbiak 36 százalékban mezőgazdasági fizikai dolgozók leszármazottai, 5 százalékuk pedig szellemi foglalkozású apák gyermeke. Az alacsony jövedelmű szakmunkás háztartásfők nem egészen 2 százaléka szellemi foglalkozású és 44 százaléka mezőgazdasági fizikai foglalkozású szülők gyermeke. Összefügg ez azzal, hogy az alacsony jövedelmű szakmunkás családfelek általában alacsonyabb státusú szakmunkások; kisebb képzettséget igénylő és gyakran alacsonyabb keresettel járó szakmunkákban dolgoznak.

### *Pályakezddés és pályán belüli mobilitás*

Az előző fejezetben láttuk, hogy az alacsony jövedelmű népességet egy bizonyos szempontból immobilitás, más szempontból mobilitás jellemzi. Immobilitás jellemzi az alacsony jövedelműeket abból a szempontból, hogy már szüleik döntő többsége is a társadalom alsóbb rétegeihez tartozott, és ezt a helyzetet örökölték át utódaikra. Mobilitásnak kell neveznünk viszont azt a tendenciát, hogy az alacsony jövedelmű mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei fokozatosan segédmunkássá, betanított munkássá és alacsonyabb státusú szakmunkássá válnak. Ez a tendencia egyeseknél úgy valósul meg, hogy már az előző munkába lépésük idején szakítanak apjuk foglalkozásával, és segédmunkásként helyezkednek el. Mások viszont apjuk foglalkozását követve, életpályájukat mezőgazdasági fizikai munkával kezdik, és a későbbiekben válnak segédmunkásokká, betanított munkássá, esetleg szakmunkássá. Az alacsony jövedelmű háztartásfők első kereső foglalkozásuk szerinti megoszlását a 18. táblázatban követhetjük nyomon.

#### *18. táblázat*

A különböző foglalkozási csoportokhoz tartozó, alacsony jövedelmű háztartások háztartásfőinek megoszlása első kereső foglalkozásuk szerint

| A háztartásfő<br>első kereső foglalkozása | A háztartásfő jelenlegi kereső foglalkozása (százalék) |            |                              |                          | Együtt |
|-------------------------------------------|--------------------------------------------------------|------------|------------------------------|--------------------------|--------|
|                                           | szellemi                                               | szakmunkás | betanított és<br>segédmunkás | mezőgazdasági<br>fizikai |        |
| Szellemi                                  | 67,4                                                   | 0,6        | 2,0                          | 0,0                      | 4,1    |
| Szakmunkás                                | 19,7                                                   | 57,8       | 11,2                         | 4,9                      | 16,9   |
| Betanított és segédmunkás                 | 14,8                                                   | 20,2       | 38,8                         | 12,4                     | 26,9   |
| Mezőgazdasági fizikai                     | 8,2                                                    | 21,4       | 48,2                         | 82,7                     | 52,0   |
| Összesen                                  | 100,0                                                  | 100,0      | 100,0                        | 100,0                    | 100,0  |

Ha összehasonlítjuk a nemzedékek közötti mobilitást a nemzedéken belüli mobilitással, akkor mindenekelőtt az tűnik szemünkbe, hogy még az alacsony jövedelműek hátrányos helyzetben levő népességén belül is e szempontból milyen nagy

különbség van az egyes társadalmi rétegek között. A magasabb státusú társadalmi rétegek – a szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások – túlnyomó részben (a szellemiek 72 százalékban, a szakmunkások 56 százalékban) alacsonyabb társadalmi rétegek leszármazottai, ugyanakkor döntő többségben már első munkába lépésük idején a jelenlegi társadalmi rétegükbe tartoztak. Ezeknél a rétegeknél tehát az ugrás az alacsonyabb rétegből a magasabbba a gyermekkorban történt meg. A siker a szakmunkássá, illetve szellemi foglalkozásúvá váló mobil személyek nagyobb részénél nem saját erőfeszítésük, hanem szüleik erőfeszítésének eredménye. Részben innen érthető meg az a körülmény, hogy az 1967-ben szellemi foglalkozású háztartásfőeknek több mint a fele, a szakmunkás háztartásfőeknek pedig csaknem háromnegyede 1969-ben már átlépte a 600 Ft-os határt. Az alacsonyabb társadalmi rétegből származó, alacsony jövedelmű szellemi és szakmunkás foglalkozásúak többsége tehát gyermekkorában olyan lökést kapott törekvő szüleitől, amely tovább mozgatja őket a felfelé irányuló mobilitás pályáján. Ez a lökés nyilvánvalóan több tényezőtől tevődik össze. Legfontosabb eleme kétségtávol az a lehetőség, amit a szülők azzal adtak meg gyermeküknek, hogy gondoskodtak iskolázásáról, illetőleg szakképzéséről. Az alacsony jövedelmű szakmunkások és szellemi foglalkozásúak ezt a lehetőséget használták fel, amikor jövedelmi helyzetükön javítottak. Az is nagyon valószínűnek látszik azonban, hogy a szülőknek ez a törekvő magatartása, amely gyermekeik iskolázásában és szakképzésében fejeződik ki, nemcsak ezt a lehetőséget adja meg a gyermekeknek, hanem magatartásukat is alakította. A törekvő szülők ambíciójukat is továbbörökítették gyermekeikre.

Az alacsony jövedelmű betanított és segédmunkások túlnyomó részben más társadalmi rétegbe tartozó apák leszármazottai: 55 százalékuk mezőgazdasági fizikai dolgozó, 22 százalékuk pedig szakmunkás vagy szellemi foglalkozású dolgozó gyermeke. Magyarországon azonban az életpályán belüli mobilitásnak is ugyanaz a szerkezete, mint a nemzedékek közöttinek: többségük első munkába lépésük idején is más társadalmi rétegbe tartozott: 48 százalékuk a mezőgazdasági fizikai dolgozók közé, 13 százalékuk pedig a szakmunkás és szellemi foglalkozásúak közé tartozott. Ezeknek az embereknek a többségénél tehát a rétegváltás felnőttkorban következett be. Összefügg ez azzal, hogy az egyik irányból – tudniillik a szakmunkás és a szellemi foglalkozásúak irányából – történő rétegváltás társadalmi süllyedést jelent, és a másik irányból – a mezőgazdasági fizikai dolgozók felől – végbemenő rétegváltás sem jelent társadalmi emelkedést, tehát nem fejeződik ki benne törekvő magatartás.

A nemzedékek közötti és az életpályán belüli mobilitás egymáshoz való viszonya tehát más és más értelmet kap aszerint, hogy a mobil személy honnan jött, és hová tart. Tulajdonképpen minden mobilitás az életpályán belül megy végbe, ha életpályának a születéstől a halálig terjedő időt tekintjük. Az ember életében megtett teljes út fejeződik ki a nemzedékek közötti mobilitásban; annak egyik fele a gyermekkorra, másik fele a felnőttkorra esik; tulajdonképpen tehát a gyermekkori mobilitást hasonlítjuk össze a felnőttkori mobilitással.

Ennél az összehasonlításnál feltétlenül meg kell különböztetnünk a felfelé irányuló mobilitást a lefelé irányulótól, illetve a horizontális mobilitást a vertikálisától.

A szakmunkások, a betanított munkások, a segédmunkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeiből szellemi foglalkozásúakká válók egytől egyig felfelé mobilok. A szakmunkások gyermekeiből szellemi foglalkozásúvá válók nagyjából két egyenlő csoportra oszthatók: majdnem ugyanannyian kezdték már kereső életpályájukat szellemi munkakörben, mint amennyien váltak felnőttkorukban szakmunkásból szellemi foglalkozásúakká. A *nem* szakmunkás szülők gyermekeinél, akik ezt a nagy intergenerációs lépést képesek voltak megtenni (szellemi munkakörbe kerültek), a szülők foglalkozása szerint nem ilyen egyértelmű a képlet. A viszonylag kis elemszámok miatt nem lehet megbízhatóan megmondani, hogy az egyes rész csoportok tagjai milyen arányban váltak már a foglalkozási pályájuk kezdetén vagy csak a megfigyelés időpontjára szellemi dolgozókká.

Ugyanígy felfelé mobilok a betanított munkások, segédmunkások és mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekéből szakmunkássá válók. A betanított és segédmunkások gyermekeiből szakmunkássá válók sorsa egyszerű: gyermekkorukban szakmát tanultak, és kereső életkorukat szakmunkásként kezdték meg. A mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeiből szakmunkássá válók fele először mezőgazdasági fizikai dolgozó volt, és felnőttkorában tette meg ezt a lépést. A többiek kisebb része kereső életpályáját segédmunkával kezdte, és később vált szakmunkássá, nagyobb része pedig gyermekkorában tanult szakmát, és ilyen módon vált szakmunkássá.

Már említettük, hogy a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeiből betanított és segédmunkássá válók horizontális mobilitása túlnyomórészt felnőttkorban következett be.

A lefelé mobilok közül a szellemi és a szakmunkás foglalkozású apák gyermekeiből betanított és segédmunkássá válók nagyobb része ezt a lépést felnőttkorában tette meg. A munkásból mezőgazdasági fizikai dolgozókká válók pedig csaknem mind felnőttkorban változtattak társadalmi réteget.

### *A szakképzetlenség mint következmény és ok*

Az előző fejezetekben láttuk, hogy az alacsony jövedelműek 62 százalékban mezőgazdasági fizikai dolgozók, 26 százalékban pedig betanított, illetve segédmunkások gyermekei. Érthető, ha ezeknek a képzetlen társadalmi rétegekhez tartozó szülőknek kevés lehetőségük van arra, hogy gyermekeiknek szakmát adjanak. Ehhez járul még, hogy az alacsony jövedelműek 71 százaléka falun született, és a régi magyar faluban, ahol gyermekkorukat eltöltötték, csak nagyon kevés alkalom volt szakképzettség megszerzésére. Innen ered, hogy az *alacsony jövedelmű* családban élő keresőknek alig valamivel több mint *harmada* (35,5 százaléka) rendelkezik szakképzettséggel. Ezt az adatot kellő megvilágításba helyezi, ha megemlítjük, hogy a *kontrollcsoportként* kiválasztott közepes jövedelmű családokban a keresőknek csaknem *kétharmada* (63 százaléka) rendelkezik valamilyen szakképzettséggel.

A szakképzettség hiánya erősen befolyásolja az alacsony jövedelműek sorsát. Ez jól látszik abból, hogy azoknak az 1967-es alacsony jövedelműeknek családjában, akik 1969-re *átlépték* a 600 Ft-os jövedelmi határt, a keresők 56 százaléka rendelkezett

valamilyen szakképzettséggel. Ezzel szemben az 1969-ben is 600 Ft alatt *maradók* családjában a keresőknek még *negyede sem* (23,5 százaléka) rendelkezett szakképzettséggel, és azokban a legrosszabb helyzetben lévő családokban, amelyekben az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem 400 Ft alatt maradt, a keresők közül csak 15,5 százaléknak volt szakképzettsége.

A szakképzettséggel rendelkezők százalékos arányáról a keresők körében, településtípus és jövedelmi státusz szerint a 19. táblázat alapján kaphatunk képet.

#### 19. táblázat

A szakképzettséggel rendelkezők százalékos részaránya a megfelelő kategóriájú (lakóhelyű és jövedelmi csoporthoz tartozó) keresők körében

| Jövedelmi csoport                              | Budapest | Város | Község | Együtt |
|------------------------------------------------|----------|-------|--------|--------|
| 1969-ben nagyon szegények <sup>a</sup>         | –        | 21,1  | 11,4   | 15,5   |
| 1967-ben és 1969-ben is szegények <sup>b</sup> | 25,0     | 39,6  | 18,4   | 23,5   |
| 1967-ben szegények                             | 56,3     | 49,4  | 29,0   | 35,5   |
| 1967-ben szegények, 1969-ben nem szegények     | 75,0     | 61,7  | 50,1   | 55,7   |
| 1969-ben közepes jövedelműek                   | 69,3     | 71,4  | 58,6   | 62,9   |

<sup>a</sup> Nagyon szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem  $\leq 400$  Ft/fő.

<sup>b</sup> Szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem  $\leq 600$  Ft/fő.

## A változás jellege

Az alacsony jövedelmű család életében többféle *kedvező változás* fordulhat elő. A legfontosabbak: egy korábbi eltartott keresővé válik; új kereső lép a családba; egy eltartott kiválik a családból; a keresők jövedelme emelkedik; a háztáji (bérelt, részes föld) gazdasági területe és jelentősége növekszik. Felmérésünk azt mutatja, hogy e változások közül a legfontosabb két tényező a család egy korábbi eltartott tagjának keresővé válása, illetőleg új kereső belepése a családba.

Az új keresők jelentőségét jól mutatja, hogy abban a 295 családban, amely a helyzetét olyan jelentősen tudta javítani, hogy átlépte a 600 Ft-os határt, 147 volt olyan, ahol a kedvező változás legfőbb oka az új kereső megjelenése volt. Az alacsony jövedelműnek maradó 1068 családban csak 18 esetben fordult elő ilyen típusú változás.

Éppen ezért figyelemre méltó, hogy van-e különbség az egyes társadalmi rétegek között az ilyen típusú változás esélyeit illetően. A legfeltűnőbb különbség a mezőgazdasági fizikaiak, illetve a munkások/alkalmazottak között mutatkozik: a téjesztagok családjainak 12,6 százalékánál, a segédmunkások 27, a betanított munkások 23, a szakmunkások 23 és a szellemi foglalkozásúak családjainak 23 százalékánál fordult elő, hogy egy korábbi eltartottból kereső vált.

A *kedvezőtlen változások* közül azok a legfontosabbak, amelyek a kereső-eltartott arány romlását jelentik. Ilyen típusú változás következik be, ha valamelyik kereső

kiválik a családból; ha gyerek születik; ha egy új eltartott kerül be a családba. A kedvezőtlen változások közül a két domináns eset az, ha egy kereső elköltözik a családból, vagy ha a család egy eltartottal bővül.

## Lakásviszonyok

### *A lakás nagysága*

Az alacsony jövedelműek lakásviszonyait kétféle szinthez hasonlíthatjuk: a társadalmilag elfogadott igények szintjéhez és ahhoz a szinthez, amelyen ma az átlagos jövedelmű családok élnek. Az alábbiakban az utóbbi eljárást követjük. Nem emeljük tehát ki az alacsony jövedelműek lakásviszonyainak kedvezőtlen jellegzetességeit azokon a pontokon, ahol azok nem vagy csak kevésbé térnek el a közepes jövedelműek lakásviszonyaitól.

A közepes jövedelműek nagyobb fele (57,5 százaléka) két- vagy többszobás lakásban lakik, az alacsony jövedelműeknek viszont *háromnegyed része egyszobás* vagy egyhelyiséges lakásban. Ebből a szempontból az alacsony jövedelműek között is igen nagy különbségek vannak. Azoknak az 1967-es alacsony jövedelműeknek, akik 1969-re átlépték az egy fogyasztási egységre jutó 600 Ft-os határt, a 60 százaléka, azoknak az alacsony jövedelműeknek, akik 1969-ben is alacsony jövedelműek maradtak, de helyzetük javult, a 73 százaléka lakik egyszobás vagy egyhelyiséges lakásban. Az egyszobás vagy egyhelyiséges lakásban lakók aránya az azonos vagy romló helyzetűek között 79 százalék, a 400 Ft alatt élők körében pedig 88 százalék.

*Budapesten* valamivel kedvezőtlenebb a helyzet. Itt már a közepes jövedelmű családoknak is valamivel kevesebb mint a fele (48,6 százaléka) lakik két- vagy többszobás lakásban. Az alacsony jövedelműeknek viszont csaknem négyötöde (78 százaléka) lakik egyszobás vagy egyhelyiséges lakásban. Az egyszobás, illetve egyhelyiséges lakásban lakók aránya 60 százalék azoknál, akik 1967-ben 600 Ft alatt éltek, de 1969-ben már nem, 72 százalék azoknál, akiknek javult ugyan a helyzetük, de nem érték el a 600 Ft-os szintet, és 90 százalék az azonos vagy romló helyzetűeknél.

A *vidéki városokban* élők helyzete közel áll az átlagos jövedelműekéhez. A közepes jövedelműek 60 százaléka lakik két- vagy többszobás lakásban, az alacsony jövedelműeknek egynegyede, az 1969-ben a 600 Ft-ot meghaladó szintet el nem érő, de javuló helyzetűeknek 71 százaléka, az azonos vagy romló helyzetűeknek 84 százaléka és a 400 Ft alatt élők 93 százaléka élt egyszobás, illetőleg egyhelyiséges lakásban.

A *községekben* valamivel kedvezőbb a helyzet az országos átlagnál. Az 1967-es alacsony jövedelműeknek nem egészen háromnegyede (73 százaléka); az 1969-ben a 600 Ft-os küszöböt átlépők 57 százaléka; az ezt a szintet el nem érő, de javuló helyzetűek 63 százaléka; a változatlan vagy romló helyzetűek 77 százaléka; illetve a 400 Ft alatt élők 86 százaléka lakott egyszobás vagy egyhelyiséges lakásokban.

Különösen súlyosnak kell tekinteni azoknak a helyzetét, akik *egyhelyiséges lakásban* élnek, akiknél az élet minden hétköznapi és ünnepi jelensége – a főzés, az étkezés,

a mosogatás, a mosás, a vasalás, a cipő és a ruha tisztítása, a tanulás és a pihenés – ugyanabban a térben játszódik le. Ilyen lakásokban lakik az alacsony jövedelműeknek közel egyötöde, a 400 Ft alatt élő családoknak pedig közel harmada.

Végül érdemes egy pillantást vetnünk a társadalmi rétegek közötti különbségekre. A 20. táblázat képet ad arról, településtípusok szerint megbontva, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozó dolgozók hány szobás lakásokban élnek.

#### 20. táblázat

Az alacsony jövedelmű népesség által lakott lakások nagysága településtípus és a háztartásfő foglalkozási csoportja (társadalmi réteghelyzete) szerint (százalék)

| Társadalmi réteg          | A lakószobák száma |      |      | Összesen |
|---------------------------|--------------------|------|------|----------|
|                           | 1 <sup>a</sup>     | 2    | 3    |          |
| <i>Budapest</i>           |                    |      |      |          |
| Szellemi                  | 57,9               | 36,8 | 5,3  | 100,0    |
| Szaktmunkás               | 65,7               | 22,9 | 11,4 | 100,0    |
| Betanított és segédmunkás | 83,9               | 16,1 | –    | 100,0    |
| <i>Vidéki városok</i>     |                    |      |      |          |
| Szellemi                  | 62,5               | 20,8 | 16,7 | 100,0    |
| Szaktmunkás               | 62,7               | 28,4 | 9,0  | 100,0    |
| Betanított és segédmunkás | 76,7               | 21,9 | 5,8  | 100,0    |
| Mezőgazdasági fizikai     | 87,3               | 12,7 | –    | 100,0    |
| <i>Községek</i>           |                    |      |      |          |
| Szaktmunkás               | 51,9               | 42,0 | 6,2  | 100,0    |
| Betanított és segédmunkás | 77,5               | 21,8 | 0,7  | 100,0    |
| Mezőgazdasági fizikai     | 74,8               | 23,5 | 1,7  | 100,0    |

<sup>a</sup> Egyszobás vagy egyhelyiséges lakás (az utóbbi azt jelenti, hogy nincs külön konyha, WC vagy fürdőszoba).

#### A lakás komfortja

A mellékhelyiségekkel való ellátottság területén igen nagy különbségek vannak Budapest, a vidéki városok és a falvak között.

Budapesten a közepes jövedelműek csaknem háromnegyed része (72 százalék) összkomfortos lakásban lakik. Ezt a szintet az 1967-es alacsony jövedelműeknek valamivel több mint negyede (27 százalék) éri el. Jelentős különbségek vannak e téren is az alacsony jövedelműek különböző csoportjai között. Összkomfortos lakásban lakik az 1967-ben még alacsony jövedelmű, de 1969-ben már nem alacsony jövedelmű családok 38 százaléka; a javuló helyzetű, de még 1969-ben is a 600 Ft-os határ alatt maradó családok 28 százaléka, a változatlan vagy romló helyzetű családok 24 százaléka, valamint a 400 Ft alatt élők 18 százaléka.

A mellékhelyiségekkel való ellátottságot nézhetjük más oldalról is, és vizsgálhatjuk a kedvezőtlen helyzetben levők arányát. Csak konyha (WC és fürdőszoba nélkül) vagy csak WC van (konyha és fürdőszoba nélkül), vagy semmiféle mellékhelyiség sincs a közepes jövedelmű családok lakásainak 17 százalékában, az alacsony jövedelmű családok lakásainak 64 százalékában, és a 400 Ft alatt élő családok lakásainak 76 százalékában.

Érdemes egy pillantást vetnünk azoknak a családoknak az arányára, amelyeknek a lakásaiban semmiféle mellékhelyiség nincs. Az 1967. december 31-én alacsony jövedelmű családoknak 18 százaléka, a 400 Ft alatt élőknek pedig 36 százaléka lakik Budapesten ilyen lakásban.

Az alacsony és közepes jövedelmű budapestiek által lakott lakások komfortfokozat szerinti megoszlását mutatja a 21. táblázat.

### 21. táblázat

Az alacsony jövedelmű lakosság lakásainak komfortja Budapesten (százalék)

| Jövedelmi csoport                              | Összkomfort | Konyha+WC<br>v. fürdő+WC | Konyha<br>v. WC | Semmi <sup>a</sup> | Összesen |
|------------------------------------------------|-------------|--------------------------|-----------------|--------------------|----------|
| 1969-ben nagyon szegények <sup>b</sup>         | 17,9        | 7,1                      | 39,3            | 35,7               | 100,0    |
| 1967-ben és 1969-ben is szegények <sup>c</sup> | 23,6        | 8,7                      | 46,5            | 21,3               | 100,0    |
| 1969-ben szegények                             | 26,9        | 9,0                      | 46,1            | 18,0               | 100,0    |
| 1967-ben szegények, 1969-ben nem szegények     | 37,5        | 10,0                     | 45,0            | 7,5                | 100,0    |
| 1969-ben közepes jövedelműek                   | 71,5        | 11,5                     | 11,4            | 5,7                | 100,0    |

<sup>a</sup> Semmi: se konyha, se fürdő, se WC.

<sup>b</sup> Nagyon szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem  $\leq 400$  Ft/fő.

<sup>c</sup> Szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem  $\leq 600$  Ft/fő.

A vidéki városokban egészen más a helyzet: ott a közepes jövedelműek nagyobb fele (57 százalék) sem lakik összkomfortos lakásban. A jellemző komfortfokozat a vidéki városokban lakó népesség valamennyi jövedelmi és társadalmi rétegében a konyhával ellátott lakás. Különbségek azért a vidéki városokban is vannak, csak nem ugrásszerűek. Összkomfortos lakásban lakik a közepes jövedelműek 43 százaléka, az alacsony jövedelműek 16 százaléka, az 1967-ben még alacsony jövedelmű és 1969-ben már nem alacsony jövedelmű családok 24 százaléka, az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű családok 13 százaléka és a 400 Ft alatt élők 1 százaléka. Ezzel szemben mindennemű mellékhelyiség nélküli lakásban él a közepes jövedelmű családok 4 százaléka, az alacsony jövedelmű családok 13 százaléka és a 400 Ft alatt élők 27 százaléka.

A vidéki városokban élő alacsony jövedelműek által lakott lakások komfortfokozat szerinti megoszlását mutatja a 22. táblázat.

A községekben még inkább uralkodónak mondható a konyhával ellátott lakás. Ilyenben lakik a közepes jövedelműek 77 százaléka és az alacsony jövedelműek 86 százaléka. Ennek megfelelően még kisebbek a különbségek. Összkomfortos lakásban lakik a közepes jövedelműek 18 százaléka, az alacsony jövedelműek 3 százaléka

## 22. táblázat

Az alacsony jövedelmű lakosság lakásainak komfortja a vidéki városokban (százalék)

| Jövedelmi csoport                              | Összkomfort | Konyha+WC<br>v. fürdő+WC | Konyha<br>v. WC | Semmi <sup>a</sup> | Összesen |
|------------------------------------------------|-------------|--------------------------|-----------------|--------------------|----------|
| 1969-ben nagyon szegények <sup>b</sup>         | 1,4         | 1,5                      | 70,0            | 27,1               | 100,0    |
| 1967-ben és 1969-ben is szegények <sup>c</sup> | 8,1         | 3,5                      | 74,3            | 13,2               | 100,0    |
| 1969-ben szegények                             | 16,0        | 3,4                      | 67,3            | 13,3               | 100,0    |
| 1967-ben szegények, 1969-ben nem szegények     | 23,9        | 5,2                      | 61,5            | 9,3                | 100,0    |

<sup>a</sup> Semmi: se konyha, se fürdő, se WC.<sup>b</sup> Nagyon szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem  $\leq 400$  Ft/fő.<sup>c</sup> Szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem  $\leq 600$  Ft/fő.

és a 400 Ft alatt élők 1 százaléka. Mindennemű mellékhelyiség nélküli lakásban lakik a közepes jövedelműek 4 százaléka, a 600 Ft alatt élők 11 százaléka és a 400 Ft alatt élők 21 százaléka.

*A lakás közművesítettsége*

A közművesítettség területén még fokozatosabban érvényes, hogy más kritériumokat kell alkalmazni budapesti, mint vidéki városi vagy községi viszonylatban. A villannyal való ellátottság például Budapesten még az alacsony jövedelmű családokban is megoldottnak tekinthető. Az 1967-ben alacsony jövedelmű budapesti családok lakásainak csak 7 százalékából, sőt az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű budapesti családok lakásainak is csak 8 százalékából hiányzik a villany. Az igazi különbség részben a gázzal, részben pedig a vízzel való ellátottságban jelentkezik. Villannyal, vízzel és gázzal egyaránt el van látva a budapesti közepes jövedelmű családok 69 százaléka, az 1967-ben alacsony jövedelmű családok 39 százaléka, az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű, de javuló helyzetű alacsony jövedelmű családok 39 százaléka, a változatlan vagy romló helyzetű családok 33 százaléka és a 400 Ft alatt élők 21 százaléka. A tipikus közepes jövedelmű család lakásában tehát van gáz, a tipikus alacsony jövedelmű család lakásában nincs gáz. Sokkal súlyosabbnak kell minősítenünk budapesti viszonylatban a vízzel való ellátottság hiányát.

Falun elég magától értetődő, hogy a kútra kell menni vízért. Budapesten azonban a hátrányos megkülönböztettségnek teljes átélését, a méltóság nélküli életet jelenti a vízhiány. Hiányzik a víz a budapesti alacsony jövedelmű családok lakásainak több mint a negyedéből (26 százalék), a javuló helyzetű, de 1969-ben is 600 Ft alatt élő családok lakásainak több mint harmadából (35 százalék), az azonos vagy romló helyzetű családok lakásainak 38 százalékából.

A vidéki városok alacsony jövedelmű népességét is erősen megkülönbözteti a közepes jövedelműektől a gázzal való ellátottság mértéke. A közepes jövedelműek

lakásainak 44 százalékában, az 1967-ben alacsony jövedelműek lakásainak 18 százalékában, az 1969-re a 600 Ft-os küszöböt átlépő családok lakásainak 30 százalékában, az 1969-ben is alacsony jövedelmű családok lakásainak 13 százalékában és a 400 Ft alatt élők lakásainak mindössze 6 százalékában van gáz. Ez a különbség azonban egészen más módon érezteti hatását azokban a vidéki városokban, amelyekben a gázellátás fejlett, és a lakásoknak gázzal való ellátottsága társadalmi igénnyé vált, mint azokban a városokban, amelyekben a gázellátás még fejletlen.

Sokkal súlyosabb probléma a vidéki városok alacsony jövedelmű lakosságának körében a víz hiánya. Az alacsony jövedelmű családok lakásainak *csaknem háromnegyed részében (73 százalék) nincs bevezetve a víz*. Különösen súlyos helyzetben vannak a 400 Ft alatt élők: az ő lakásaiknak csak 14 százalékában van vízellátás.

Még égetőbb probléma a vidéki városok alacsony jövedelmű lakóinak egy részénél, hogy nincs bevezetve a villany. Ma már falun is azt tekintik elfogadható állapotnak, ha van villany a lakásban. Az iskolás gyerek érzi a szegénység terhét, ha látja, hogy másoknál van villany, náluk pedig nincs. Tudja, és a többiek is tudják, hogy ez azért van, mert ők szegények. A megkülönböztettség tudatához párosul az a nyers tény, hogy a petróleumlámpa fénye mellett nem is nagyon lehet tanulni. Ezért esik olyan súlyosan latba, hogy a vidéki városok alacsony jövedelmű népessége lakásainak 13 százalékában, az 1969-ben is alacsony jövedelműek lakásainak 15 százalékában és a 400 Ft alatt élők lakásainak 33 százalékában nincs villany.

A *községekben* ma még szinte magától értetődő a víz hiánya, hiszen még a közepes jövedelműek lakásainak 87 százalékában sincs bevezetve a víz. A falusi alacsony jövedelműeknél elsősorban a villany hiánya okoz problémát. A 600 Ft alatt élő családok lakásainak egyharmadában, a 400 Ft alatt élők lakásainak csaknem felében (47 százalék) nincs villany.

Különösen nagy arányban hiányzik a villany a cigányok lakásaiból. A falun élő alacsony jövedelmű cigányok lakásainak 57 százalékában, a 400 Ft alatt élő cigányok lakásainak 73 százalékában nincs bevezetve a villany.

### *Hogyan használják a lakás helyiségeit?*

Minél kedvezőtlenebb jövedelmi helyzetben van egy család, annál inkább koncentrálódik az élete a konyhára. E tény végiggondolásánál nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az 1967-ben alacsony jövedelmű családok csaknem egyötöde (19,3 százaléka) és a 400 Ft alatt élőknek csaknem harmada (35 százalék) egyhelyiséges lakásban lakik. Ezeknél a családoknál csak nagyon sajátos értelemben mondhatjuk azt, hogy a konyhában alszanak, főznek, mosnak, és tanulnak a gyerekek, hiszen nincs is más helyiségük.

Talán még az alvásnál jön leginkább számításba a szoba-konyhás lakás szobája, hiszen nagyobb létszámú családnál az alvók el sem férnek a konyhában, nyáron a fűtés sem okoz gondot, és aludni télen is lehet hideg szobában. Azoknak a családoknak, amelyek 1967-ben alacsony jövedelműek voltak, 40 százaléka használta a konyhát alvásra, a 400 Ft alatt élőknel pedig ez az arány 56 százalék. Budapesti

viszonylatban az alacsony jövedelmű családok egynegyede, a 400 Ft alatt élő családoknak pedig fele alszik konyhában. A vidéki városokban a konyhában alvó családok aránya az összes alacsony jövedelműek körében 27 százalék, a 400 Ft alatt élőknel 41 százalék. Különösen falvakban válik a családi élet központjává a konyha. A községi alacsony jövedelmű családok fele, a 400 Ft alatt élőknek pedig csaknem kétharmada alszik konyhában. (Mivel a köztudat hajlik arra a feltevésre, hogy falun ma is minden család élete elsősorban a konyhában játszódik le, érdemes megemlítenünk, hogy a közepes jövedelmű falusiaknál 85 százalék azoknak a családoknak az aránya, amelyek csak a szobát, és további 7 százalék azoknak az aránya, amelyek részben a szobát, részben a konyhát használják alvásra.)

A *nappali élet* még inkább a konyhára koncentrálódik. Az alacsony jövedelmű családok *kétharmadában* és a 400 Ft alatt élőknek *négyötödében tanulnak a gyerekek konyhában*. Nem kell hangsúlyoznunk, hogy ez azt jelenti: miközben a gyerekek a konyhaasztal egyik sarkán tanulnak, közben az anya főz, mos, vagy más háztartási tevékenységét végzi, és a család többi tagja is mindennapi életét folytatja. A nappali családi életnek minden jelensége – így többek között a szórakozás is – a 600 Ft alatt élők felénél, a 400 Ft alatt élőknek pedig csaknem kétharmadánál a konyhában folyik.

### Fűtés

A konyhában összpontosuló családi élet szorosan összefügg a fűtés költségeivel. A közepes jövedelműek lakásainak kilenctized részében legalább az egyik szobát fűtik télen, az 1967. évi alacsony jövedelműek lakásainak 41 százalékában viszont csak a konyhát fűtik. E téren igen nagy különbség van az ideiglenesen és tartósan alacsony jövedelműek között. Az 1967-ben alacsony jövedelmű és 1969-ben már nem alacsony jövedelmű családok lakásainak háromnegyed részében legalább az egyik szobát fűtik. Az 1969-ben is alacsony jövedelmű családok lakásainak nagyobb felében (56 százalék) télen csak a konyhát fűtik.

A közepes jövedelműek lakásainak döntő többségében cserépkályhával, központi fűtéssel, távfűtéssel, olajjal, villannyal, gázkályhával fűtenek. Az alacsony jövedelműek lakásaiban a tűzhely és a vaskályha uralkodik.

Budapesten a közepes jövedelműek lakásainak háromnegyed részét cserépkályhával vagy annál jobb fűtési alkalmatossággal fűtik. Az alacsony jövedelműek lakásainak 58 százalékát fűtik vaskályhával vagy sparhelttel, s a lakások további 7 százaléka egyáltalán nem fűthető. Még inkább uralkodik a vaskályha és a sparhelt az alacsony jövedelmű segéd- és betanított munkások lakásaiban. Itt arányuk 76 százalék, és a nem fűthető lakások aránya 5 százalék.

A vidéki városokban a közepes jövedelműek lakásainak kétharmad részét fűtik cserépkályhával vagy annál jobb fűtéssel; az alacsony jövedelműek lakásainak viszont kétharmad része nem fűthető, illetőleg csak vaskályhával vagy sparhelttel fűthető.

A községekben a közepes jövedelműek lakásaiban is vaskályha uralkodik. Itt inkább az a figyelemre méltó, hogy az alacsony jövedelműek lakásainak csaknem ötöde egyáltalán nem fűthető.

## Főzés

A főzés rendjét illetően mindenekelőtt Budapest és a vidék között van különbség. A vidéki városok közepes jövedelmű családjainak négyötöd részében, a falvak családjainak kilenctized részében mindennap főznek. Ugyanakkor a budapesti közepes jövedelmű családok csaknem felében kétnaponként, hetenként vagy egyáltalán nem főznek. Az alacsony jövedelműek szokásai e téren nem nagyon élesen térnek el a közepes jövedelműek szokásaitól. Mégis figyelemre méltó, hogy Budapesten a 400 Ft alatt élők családjainak csak 32 százalékában főznek mindennap, míg a közepes jövedelműek körében a mindennap főző családok aránya 54 százalék. A vidéki városokban a különbség kisebb. A mindennap főző családok aránya a közepes jövedelműek körében 79 százalék, a 400 Ft alatt élők körében 61 százalék. Különbség mutatkozik a vidéki városokban azon családok arányát illetőleg is, amelyek egyáltalán nem főznek: a közepes jövedelműek között 5 százalék, a 400 Ft alatt élők között 10 százalék.

Már említettük, hogy a falvak közepes jövedelmű családjainak kilenctized részében mindennap főznek. Az alacsony jövedelműek körében a mindennap főzők aránya csak 78 százalék, és a 400 Ft alatt élők körében 69 százalék.

A hozatott koszt aránya elenyésző mind az alacsony jövedelműek, mind pedig a közepes jövedelműek körében: mind a kettőnél 4 százalék. Ezen belül is aránytalanul jelentéktelen a népkonyha és az öregek otthonának igénybevétele: az összes alacsony jövedelműek körében még 1 százalékot sem tesz ki.

Előnytelenül hat az alacsony jövedelműek táplálkozására az a körülmény, hogy kisebb mértékben veszik igénybe az üzemi és iskolai étkeztetést, mint a közepes jövedelműek. Budapesten a közepes jövedelmű családoknak csaknem egyharmadában legalább egy személy él ezekkel a lehetőségekkel; az alacsony jövedelmű családoknak csak 10 százalékában van ilyen személy. A vidéki városokban a közepes jövedelmű családoknak pontosan egyharmadában veszi igénybe valaki ezt a szolgáltatást; az alacsony jövedelmű családoknak csak ötödében és a 400 Ft alatt élők családjának csak 6 százalékában fordul ez elő. Ez annál sajnálatosabb, mert míg a közepes jövedelműeknél valószínűnek látszik, hogy az üzemi vagy iskolai étkezés színvonala nem magasabb az otthoninál, addig az alacsony jövedelmű családok nagy részében az lenne hetköznapi az egyetlen kielégítő étkezés.

## Táplálkozás

A közepes jövedelműek fogyasztási szokásai korántsem mindig kívánatosak. Így mindenekelőtt az étkezés területén nem. Magyarországon a közepes jövedelműek táplálkozása nem kielégítő, mert jóval több benne a szénhidrát és a zsír, illetve jóval kevesebb benne a fehérje és a vitamin, mint ahogy az ország gazdasági fejlettségi fokából következne. A közepes jövedelműek étkezési szokásait nem szabad olyan normának tekinteni, amelynek követését helyeseljük, de az alacsony jövedelmű népesség szempontjából kielégítő szintnek kell elfogadnunk. Az alacsony jövedelműeknél akkor beszélünk elégtelen táplálkozásról, ha étkezésük mélyen az előbbieken körülírt színvonal alatt marad.

### A felnőttek hétköznapi déli étkezése

Az alacsony jövedelműek jelentős részének hétköznapi étkezése mennyiségileg és minőségileg egyaránt elégtelen. A 600 Ft alatt élő munkaképes korú felnőtteknél hétköznapi ebéd 11 százaléka legfeljebb üres leves, esetleg csupasz kenyér, vagy egyáltalán nincs ebéd. A 400 Ft alatt élő felnőtteknél az ilyen teljesen elfogadhatatlan ebédek jelentik az összes hétköznapi ebédeknek csaknem ötödét. Kivételesen kibíráhatók az ilyen ebédek, de gyakori ismétlődésük – amit az említett magas arányszám mutat – a szervezet leromlásához, ellenálló képességének gyengüléséhez, betegségekhez és alacsony munkateljesítményhez vezet.

Mennyiségileg nem feltétlenül, de minőségileg mindenképpen elégtelen azoknak az ebédje, akik zsíros kenyeret vagy ehhez hasonlót ettek. Az ilyen ebédeknel különböző védőanyagok teljesen hiányoznak. Ha valaki eleget eszik belőlük, akkor a minimumot, a szervezet fenntartását biztosítják, de nehéz fizikai munkához nem megfelelőek. Az előbb említett ebédekkel – tehát az üres levesekkel, a csupasz kenyérral – együtt a mennyiségileg vagy minőségileg elégtelen ebédek aránya hétköznapi a 600 Ft alatt élő felnőtteknél csaknem egyötöd, a 400 Ft alatt élő felnőtteknél csaknem egyharmad.

A régi Magyarországon a hárommillió koldus étkezésében végtelen egyhangúsággal ismétlődött a zsíros kenyér, a szalonna és az üres leves. Ma ennek hagyományát elsősorban a 600 Ft alatt élőknel találjuk meg.

A közétkeztetés során fogyasztott ebédeket – a panaszok ellenére – elfogadhatónak kell tekintenünk. Már említettük azt a sajnálatos körülményt, hogy az alacsony jövedelműek ezt az étkezési lehetőséget jóval kevésbé veszik igénybe, mint a közepes jövedelműek. A közétkeztetést jónak elfogadva és az otthon fogyasztott kétfogásos húsos ebédekkel együtt kezelve, azt tapasztaltuk, hogy ilyen „jó ebéd” a közepes jövedelmű felnőtteknél a hétköznapi ebédek nagyobb fele, a 600 Ft alatt élő felnőtteknél viszont kevesebb mint harmada, azoknál az alacsony jövedelmű felnőtteknél, akiknek helyzete 1967 és 1969 között nem javult, a hétköznapi ebédek negyede, a 400 Ft alatt élő felnőtteknél pedig kevesebb mint ötöde.

A munkaképes korú felnőttek hétköznapi ebédeinek százalékos megoszlását a 23. táblázat mutatja.

#### 23. táblázat

A munkaképes korú felnőttek hétköznapi ebédeinek megoszlása (százalék)

| Jövedelmi csoport                              | Semmi <sup>a</sup> | Zsíros kenyér | Egytálétel, leves, tészta | Közétkeztetés, jó ebéd | Összesen |
|------------------------------------------------|--------------------|---------------|---------------------------|------------------------|----------|
| 1969-ben nagyon szegények <sup>b</sup>         | 19,5               | 12,2          | 48,2                      | 20,0                   | 100,0    |
| 1967-ben és 1969-ben is szegények <sup>c</sup> | 15,3               | 6,2           | 56,3                      | 22,2                   | 100,0    |
| 1967-ben szegények, 1969-ben nem szegények     | 12,7               | 11,8          | 43,9                      | 31,7                   | 100,0    |
| 1969-ben közepes jövedelműek                   | 4,5                | 6,5           | 37,5                      | 51,5                   | 100,0    |

<sup>a</sup> Semmi: semmi sincs ebédre, vagy ha van, akkor az üres kenyér vagy üres leves.

<sup>b</sup> Nagyon szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem  $\leq 400$  Ft/fő.

<sup>c</sup> Szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem  $\leq 600$  Ft/fő.

## Hús fogyasztás

Érdemes egy pillantást vetnünk a munkaképes korú felnőttek hétköznapi célú húsfogyasztásának arányaira. A közepes jövedelműek ebédjeinek 60 százalékában, az 1967-ben alacsony jövedelműek ebédjeinek 42 százalékában, az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelműek ebédjeinek 36 százalékában és a 400 Ft alatt élők ebédjeinek 28 százalékában fordul elő hús.

A *falusi* alacsony jövedelmű lakosság – tehát nemcsak a felnőttek – *nagyobb fele* (56,5 százalék) *hétköznapi egyáltalában nem eszik friss húst*, és a hétköznapi teljesen hústalanul étkezők aránya még akkor is 54 százalék, ha kolbász, füstölt hús és más hasonló száraz húсок fogyasztását figyelembe vesszük. A falusi alacsony jövedelműek 44,6 százaléka csak vasárnap eszik húst, 12 százaléka pedig az általunk vizsgált időszakban egyáltalán nem fogyasztott húst.

A *vidéki városokban* az alacsony jövedelmű népességnek több mint fele (50,4 százalék) az általunk vizsgált időszakban hétköznapi egyáltalában nem fogyasztott friss húst, s ebből 9,4 százalék vasárnap sem.

Érthető ezek után, ha arra a kérdésünkre, hogy miben javítana étkezésén, a falusi alacsony jövedelmű lakosok 43 százaléka és a vidéki városok alacsony jövedelmű lakosainak 40 százaléka azt felelte, hogy több húst szeretne fogyasztani.

Alighanem bőségesebb húsfogyasztás a legfőbb kívánsága a válaszolók azon 10 százalékának is, akik válaszukban nem bocsátkoztak konkrétumokba, hanem megelégedtek annak hangoztatásával, hogy jobban szeretnének étkezni.<sup>4</sup>

Noha a *budapesti* alacsony jövedelmű lakosság körében „csak” 46 százalék azoknak az aránya, akik hétköznapi nem fogyasztanak húst (ebből 13 százalék azoké, akik vasárnap sem), a több húst igénylők aránya náluk valamivel még nagyobb: 43,1 százalék.

## Az általános iskolás korúak hétköznapi déli étkezése

Vizsgálatunk egyik meglepő eredménye, hogy az általános iskolás korú (7–14 éves) gyerekek ebédje rosszabb, mint a felnőtteké. A teljesen elfogadhatatlan ebédek – idesoroljuk azokat az alkalmakat, amikor semmi sincs ebédre, vagy legfeljebb üres leves, csupasz kenyér kerül az asztalra – aránya az 1967-ben alacsony jövedelmű családokban a felnőtteknél 10,2 százalék, a gyerekeknél 14,3; a javuló helyzetű, de 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű családokban a felnőtteknél 12,7, a gyermekeknél 16,2 százalék; a 400 Ft alatt élő családokban a felnőtteknél 19,5, a gyermekeknél 23,9 százalék. Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy ezek az ebédek egyáltalában nem ebédek, és az alacsony jövedelmű családokban is csak akkor kerül sor rájuk, amikor végképp elfogy a pénz; arról azonban mindenképpen igyekeznek gondoskodni, hogy a munkába járó felnőtt

<sup>4</sup> A sorban következő válasz a több tojás fogyasztásának igénye volt – 8,3, illetőleg 8,7 százalékos aránnyal a falusi, illetőleg a vidéki városi népességnél.

valamit egyen ebédre. „Üres hassal nem lehet himnuszt énekelni” – mondta Szabó Dezső. Himnuszt talán lehet énekelni, de dolgozni nehezen. Az 1967-es alacsony jövedelmi családokban a felnőtteknél minden kilencedik nap, a 400 Ft alatt élőkénél minden ötödik nap ebéd nélkül telik el. A pénz leginkább fizetés előtt fogy el, és ez az adat azt jelenti, hogy az 1967-es alacsony jövedelmi családokban a fizetési nap előtt egy-két napig, a 400 Ft alatt élőkénél három napig nincs ebéd. A gyerekek ebédjére az alacsony jövedelmi családokban hamarabb fogy el a pénz. A 600 Ft alatt élő családokban minden hetedik nap, a 400 Ft alatt élő családokban pedig minden negyedik nap ebéd nélküli. A sürgős szükség azt parancsolja az alacsony jövedelműeknek, hogy végső esetben a felnőttek alapszükségletét inkább elégítsék ki, mint a gyerekéket. Az ebből eredő tartós károsodás azonban a gyerekeknél súlyosabb, mint a felnőtteknél.

Nagyon jellemző, hogy azokban az alacsony jövedelmi családokban, amelyekben a családfejl foglalkozása szellemi, a gyermekeknél nem fordulnak elő elfogadhatatlan ebédek. Ezek a családok az étkezésben a gyereket nem hátrányosan, hanem előnyösen különböztetik meg. Ennek részben az a magyarázata, hogy ezekben a családokban a gyerekek száma kisebb, és kevesebb gyermekről könnyebb gondoskodni; másrészt ezeknek a családoknak a gyermekekkel szembeni magatartásmodellje is más: körükben már általánosan elterjedt, hogy első a gyerek.

Az általános iskolás korú gyermekek étkezése más szempontból is rosszabb, mint általában a gyermekeké. Már említettük, hogy az alacsony jövedelmi családok esetében az üzemi koszt rendszerint jobb – legalábbis tartalmasabb – az otthoninál. Arról is beszéltünk már, hogy ennek ellenére az alacsony jövedelmi családok kevésbé veszik igénybe az üzemi étkezést, mint a közepes jövedelmi családok. Most arról kell beszámolnunk, hogy az alacsony jövedelmi családok általános iskolás korú gyermekeinek kisebb hányada eszik az iskolában, mint apjuk a munkahelyen. Különösen nagy a különbség a 400 Ft alatt élőkénél. Ezek körében a felnőttek 12 százaléka eszik üzemi ebédet, a gyerekeknek viszont csak 2,6 százaléka veszi igénybe az iskolai napközi otthon szolgáltatását. E jelenségnek részben az a magyarázata, hogy iskoláink egy részében nincs konyha, nem főznek, a szállítást sem tudják megoldani, és így nem adnak ebédet a gyerekeknek. Az átlagosnál gyakrabban fordul ez elő a nem teljes iskolákban, vagyis azokban az iskolákban, amelyekbe csak első-től negyedikig járnak a gyerekek. Sajnálatosnak kell neveznünk azt a körülményt, hogy többnyire ezeknek az iskoláknak a tanulói között fordul elő a legtöbb olyan gyerek, aki nagyon is rászorulna erre a szolgáltatásra, és jó néhány olyan is akad, akinek egyetlen rendes táplálék az iskolai ebéd lenne. Máskor az alacsony jövedelmi család gyermeke azért nem napközis, mert anyja – a már ismert okoknál fogva – nem kereső; s mivel nem napközis, az iskolában nem is kap ebédet. Vannak iskolák, ahol az iskolai ebédet nem kezelik merev szabályok és rendeletek szerint, és a rossz szociális körülmények között nevelkedő gyermekeknek minden feltétel nélkül adnak ebédet, még hozzá ingyen. Tekintettel arra, hogy a 600 Ft alatt élő családokban a napi megfelelő étkezés nem biztosítható, az iskolák konyhával való ellátása és a 600 Ft alatt élő családok gyermekei számára az ingyenes ebéd biztosítása több százezer gyermek egészségét javítaná.

*Az öregek hétköznapi déli étkezése*

Az általános iskolás korú gyermekeknél is rosszabbul étkeznek az öregek. Az 1967-es alacsony jövedelmű családokban élő 60 éves és idősebb felnőttek több mint ötöde (22,2 százalék) az általunk vizsgált időszakban hétközben délben nem evett semmit, vagy legfeljebb csupasz kenyeret, esetleg üres levest fogyasztott. A javuló helyzetű, de még 1969-ben is alacsony jövedelmű családokban a semmit vagy úgyszólván semmit ebédelő öregek aránya 23,1 százalék volt; az azonos vagy romló helyzetű családokban 23,8 százalék; a 400 Ft alatt élők körében pedig kereken 30 százalék.

*A munkaképes korú felnőttek hétköznapi reggelije*

Igen nagy különbségek mutatkoznak a közepes jövedelmű és az alacsony jövedelmű családok között a reggeli étkezésben is. A legdöntőbb különbséget abban találhatjuk, hogy az alacsony jövedelmű családokban a felnőttek reggelijének csaknem kétharmad része (61 százalék) nem teljes reggeli, míg a közepes jövedelmű családokban a nem teljes reggelik aránya 41 százalék.

Nem teljes reggelinek nevezzük nemcsak azt az esetet, amikor valaki reggelire csupasz kenyeret eszik, vagy üres teát iszik, esetleg éppen nem is reggelizik, hanem azokat az eseteket is, amikor a reggeli zsíros kenyér tea, kávé, tej vagy más folyadék nélküli, és azokat az eseteket is, amikor az előző napi üres leves vagy krumpli maradékát fellelve fogyasztják el, ami az alacsony jövedelmű családokban igen gyakran fordul elő. Teljes reggelinek nevezzük viszont azokat a reggeliket, amelyekben a zsíros kenyérhez tea, tej vagy kávé párosul, még inkább azokat, amikor szalonna, kolbász, felvágott is kerül az asztalra, és végül azokat az igen ritka eseteket, amikor az előző napi maradék tartalmaz étel.

A nem teljes hétköznapi reggelik aránya 66 százalék azoknak a családoknak a felnőttjeinél, amelyek 1967-ben és 1969-ben egyaránt szegények voltak, és 77 százalék a 400 Ft alatt élőkénél.

*Hányszor esznek napjában?*

Az alacsony jövedelmű családok étkezésének alighanem az a legjellemzőbb vonása, hogy a családok nagy része napjában csak egyszer vagy kétszer eszik; más családokban pedig a családnak legalább egyes tagjainál hiányzik egy-egy étkezés.

Valamennyi alacsony jövedelmű család viszonylatában több mint egyötöd (22 százalék) azoknak a családoknak az aránya, amelyekben nem mindenki étkezik háromszor, mégpedig oly módon, hogy a családok 12 százalékában senki sem étkezik háromszor; 10 százalékában pedig egyesek háromszor étkeznek, mások pedig nem.

Könnyen azt gondolhatnánk, hogy valamelyik étkezés elmaradása elsősorban az öregeket érinti, s a munkaképes korú felnőttekkel vagy gyerekekkel aligha fordul elő. A valóság más. Igaz, az öregeknél valamelyik étkezés elmaradása gyakoribb, de csaknem

ugyanilyen gyakran fordul elő a fiatalabbaknál is. Ezt mutatja, hogy míg a nyugdíjas családoknál egy vagy több étkezés elmaradása 23,5 százalékban, addig az aktív családoknál 19,2 százalékban fordul elő. Azt már említettük, hogy ha az aktív keresővel rendelkező családban elfogy a pénz, akkor ott először az eltartottak valamelyik étkezése marad ki, és csak végső esetben kerül sor arra, hogy a kereső is éhen maradjon. Ezt mutatja, hogy az aktív keresővel rendelkező családoknak „csak” 6,3 százalékában fordul elő, hogy senki sem eszik háromszor napjában, viszont ugyanezen családok 13 százalékában a család egyes tagjainál kimarad valamelyik étkezés.

Ebből a szempontból a településtípusok között aránylag kicsi a különbség. Budapesten az alacsony jövedelmű családok 26 százalékában (az aktív családok 48 százalékában, a nyugdíjas családok 25 százalékában) fordul elő, hogy valamelyik családtag napjában egyszer vagy kétszer eszik. A vidéki városokban a családok egyötödében (az aktív családok 17, a nyugdíjas családok 22 százalékában) fordul ez elő, falun pedig a családok 21 százalékában (az aktív családok 19, a nyugdíjas családok 25 százalékában).

## Ruházkodás

Minimális szükségletnek tekinthetjük, hogy az iskolába járó fiatal lánynak ne kelljen magát szégyellnie öltözködése miatt társai előtt. A közepes jövedelműek több mint kétharmad részében az iskolába járó lányoknak legalább hat, de inkább több ruhájuk van (ebben természetesen benne van a nyári és a téli, a hétköznapi és az ünneplőruha is). A 600 Ft alatt élő családoknál azonban az iskolába járó lányok egyharmadának legfeljebb két ruhája van, és fele legfeljebb három ruhával rendelkezik. A 400 Ft alatt élő családokban a lányoknak csaknem fele legfeljebb két ruhával, harmada egyetlen ruhával rendelkezik.

Szembeeszkö a különbség a fiúknál is. A közepes jövedelmű családokban a fiúk nagy részének legalább négy ruhája van. A 600 Ft alatt élő családokban a fiúk 59 százalékának legfeljebb kettő, és csaknem harmadának mindössze egy. A 400 Ft alatt élő családokban a fiúk több mint kétharmadának legfeljebb két, és több mint felének pedig csak egyetlen ruhája van.

Hasonló különbséget látunk a felnőtt férfiak ruházkodásában is. A közepes jövedelmű férfiak nagyobb részének van legalább négy ruhája. A 600 Ft alatt élők nagyobb részének és a 400 Ft alatt élők csaknem háromnegyed részének legfeljebb két ruhája van.

A felnőtt nőknél valamivel kisebb a különbség. A közepes jövedelmű nők nagyobb része legalább hat ruha tulajdonosa, a 600 Ft alatt élők nagyobb felénél a ruhák száma legfeljebb négy.

Az elfogadott szinten élő lakosságnál normának tekinthető, hogy férfinak-nőnek, fiúnak-lánynak, öregnek-fiatalnak legalább három pár cipője legyen. A szegényeknél más a helyzet. Az iskolás fiúk felének csak egy, és csaknem háromnegyed részének legfeljebb két pár cipője van. Az iskolás lányok sem állnak sokkal jobban: 43 százalékuknak csak egy, 70 százalékuknak pedig legfeljebb csak két pár cipőjük van.

Talán a legszembetűnőbb különbséget a télikabát hiánya jelenti a szegényeknél. A 600 Ft alatt élő családokban a férfiak és nők egyötödének, az iskolás lányok 36

százalékának és az iskolás fiúk 39 százalékának nincs télikapátja. Ugyanez a helyzet a 400 Ft alatt élő családokban a felnőtt nők és férfiak egyharmadánál, valamint az iskolás lányok és fiúk nagyobb felénél.

## A családi jövedelem beosztása

A fogyasztás szintjének változása együtt jár a fogyasztási struktúra változásával. A gazdaságilag fejlettebb országokban természetesen magasabb a személyes fogyasztás, és a családi jövedelem beosztásában kisebb szerepet játszanak az élelmiszerre fordított kiadások.

Ezért a különböző országokban folytatott létminimum-számításokban a családi költségvetés kiszámításánál az ország gazdasági fejlettségi fokától függően változik az élelmiszerre fordított kiadások aránya. Így például az Egyesült Államok népszámlálási hivatala által kiszámított létminimumban az élelmiszerre fordított kiadások az összes családi kiadás harmadrészét teszik ki. A gazdasági fejlettségben egy lépcsőfokkal lejjebb álló országokban a létminimum-számításokban többnyire úgy járnak el, hogy az élelmiszerre fordított kiadások megközelítően a családi költségvetés felét foglalják magukban.

Magyarországon is észlelhető, hogy a személyes fogyasztásra fordított összegek növekedése az élelmiszerre fordított összegek arányának csökkenésével jár együtt. 1960-ban még a lakosság a személyes fogyasztásának 41 százalékát fordította élelmiszerre, 1970-ben már csak 34 százalékát.<sup>5</sup>

Az átlagos magyar fogyasztási struktúra ismeretében tudjuk csak értékelni azt a tényt, hogy az 1967-es alacsony jövedelmű családok a teljes családi jövedelmük 57 százalékát, az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű családok pedig 61 százalékát fordították élelmiszerekre. A tartósan alacsony jövedelmű családok tehát jövedelmüknek csaknem kétszer akkora hányadát fordítják kosztra, mint az átlagos magyar családok.

Ez a körülmény annál súlyosabban esik latba, mert a jövedelmen belül a kosztra fordított magas hányad ellenére az alacsony jövedelmű családok ötöde nem engedheti meg magának, hogy a család minden tagja háromszor étkezzen naponta; a családok nagyobb fele hétköznap nem eszik húst; a családok kétharmadánál hétköznap nincs jó ebéd, és gyermekeik minden két hétben két napon keresztül elfogadhatatlan minőségben étkeznek. Az alacsony jövedelmű családok aránylag többet költenek kosztra, és aránytalanul rosszabbul is táplálkoznak.

Hasonló aránytalanságokat tapasztalhatunk más területeken is. Az alacsony jövedelmű családok – mint láttuk – jóval kedvezőtlenebb körülmények között laknak az átlagos jövedelmű családoknál. Így, többek között: háromnegyed részük egyszobás, ötödük egyhelyiséges lakásban lakik; a legtöbb lakásban csak konyha van, vagy konyha sincs; és a falusi alacsony jövedelműek házai többnyire földes vályogházak.

<sup>5</sup> A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1960–1970. *Statistikai Időszaki Közlemények*, 233. KSH, Budapest, 35. o.

Ugyanakkor a lakbér az alacsony jövedelműek családi költségvetésében mégis valamivel nagyobb hányadot tesz ki, mint az átlagos jövedelmi családoknál.

Láttuk azt is, hogy a tartósan alacsony jövedelmi családok lakásainak nagyobb felében csak a konyhát fűtik, vagy azt sem. Ennek ellenére a fűtésre fordított összegeknek az összes családi kiadáshoz viszonyított aránya az alacsony jövedelműeknél jóval magasabb, mint a közepes jövedelműeknél. Szóltunk arról, hogy az alacsony jövedelműek általában sparhelttel vagy vaskályhával fűtenek. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az alacsony jövedelműek konyhájában vagy esetleg szobájában csak addig van meleg, amíg fűtenek; mihelyt abbahagyják a fűtést, kihűl a lakás. A sparhelt és a vaskályha azonban abból a szempontból is rosszabb fűtési alkalmazosság, mert ugyanannyi időn át tartó ugyanolyan meleghez több tüzelőanyagot igényel. A sparhelttel vagy vaskályhával fűtő alacsony jövedelmi család tehát nagyobb költséggel rosszabbul fűt.

Még a gázra és a villanyra fordított kiadások részaránya sem kisebb az alacsony jövedelműeknél, noha náluk gáz csak kivételképpen fordul elő, és a falun élő alacsony jövedelműek lakásának egyharmadában nincs villany.

Más tételekre viszont kevesebbet költenek az alacsony jövedelműek. Tartós fogyasztási cikkekre a magyar lakosság általában jövedelme 7 százalékát fordítja, az alacsony jövedelműek 3,5 százalékát. Ruházkodásra az átlagos jövedelmi család jövedelmének 11 százalékát költi; az alacsony jövedelműek az összes családi kiadás 8 százalékát, a 400 Ft alatt élők 6 százalékát fordítják erre a célra. Jóval kevesebbet költenek az alacsony jövedelműek egyéb iparcikkekre és szolgáltatásokra is. A magyar lakosság általában jövedelmének 14 százalékát költi élvezeti cikkekre, az alacsony jövedelműek jövedelmüknek csak 5 százalékát fordíthatják erre a célra.

Magától értetődő, hogy a kisebb jövedelemből kevesebb jut megtakarításra. Az egész lakosság a rendelkezésre álló pénzüsszegnek nem egészen 12 százalékát teszi félre lakásépítésre vagy más hasonló célra. Az alacsony jövedelműek jövedelmüknek 5 százalékát, a tartósan alacsony jövedelműek pedig jövedelmüknek 3 százalékát tudják megtakarítani.

## A gyermekek iskoláztatása

A rossz anyagi helyzet következményei alighanem a gyermekek iskoláztatása terén a legsúlyosabbak.

Az általános iskola alsó tagozatában a 600 Ft alatt élők körében a bukottak, az évismétlők és a túlkorosak együttes aránya 30 százalék. A közepes jövedelmi családok körében bukott és évismétlő tanuló az általános iskola alsó tagozatában gyakorlatilag nem fordul elő, a túlkorosak aránya pedig 3 százalék. Ez a normálisnak tekinthető arány azokból tevődik össze, akiket valamilyen egészségügyi ok folytán az orvos javaslatára csak 7 éves korban vettek fel az iskolába. Különösen súlyos a helyzet azoknál a családoknál, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 400 Ft alatt van. Ezekben a családokban az általános iskola alsó tagozatában a gyerekeknek csaknem kétharmad része bukott, évismétlő vagy túlkoros. A jövedelmi helyzetben

tapaszthalható különbségek valószínűleg kevésbé éreztetik hatásukat a tanulmányi eredményekre a magasabb jövedelmű régiókban, tehát a közepes és a magas jövedelmű családok gyermekeinek tanulmányi eredményeire sokkal inkább hat a szülői iskolai végzettsége, mint jövedelmi helyzete. Egy bizonyos jövedelmi határ alatt azonban a jövedelem alapvetően fontos. Az alsó tizedbe tartozó gyermekek tanulmányi eredménye ugrásszerűen különbözik a közepes jövedelműektől, a 400 Ft alatt élőknel pedig a kedvezőtlen feltételek hatása a gyermekek többségénél katasztrofális következményekkel jár.

A rossz anyagi helyzet a gyermekek életében olyan súlyos ártalom, hogy minden további differenciáló tényező többszörösen érezteti hatását. Ilyen további differenciáló tényező lehet a társadalmi réteghez való tartozás vagy a lakóhely. Tudott dolog, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozó gyermekek tanulmányi eredménye különböző. Ezek a különbségek megnövekednek akkor, ha rossz anyagi helyzet társul hozzájuk. A mintánkban szereplő közepes jövedelműek körében például azt tapasztaltuk, hogy az általános iskola alsó tagozatában a szellemi foglalkozású apák gyermekei egytől egyig kitűnő és jeles rendűek voltak, a szakmunkások gyermekei negyötöd részben, a betanított és segédmunkások gyermekei fele részben, a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei pedig kétötöd részben. Ugyanakkor az alacsony jövedelműek körében a szakmunkás apák gyermekeinek hetede, a mezőgazdasági dolgozók gyermekeinek huszadrésze volt kitűnő vagy jeles rendű. A tanulók versenyében hátrányt jelent, ha az apa betanított munkás, segédmunkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó, és ez a hátrány csaknem legyőzhetetlenné válik, ha ráadásul családjában az egy főre jutó jövedelem is alacsony.

Ezeknek a gyermekeknek a sorsa tehát eldől az általános iskola alsó tagozatában. A zsúfolt lakásban alig van módjuk tanulni; nem kielégítő táplálkozásuk miatt szellemileg és testileg fáradékonyabbak, és társaikénál rosszabb a teljesítőképességük; iskolázatlan és szakképzetlen szülei nem nyújtanak nekik szellemi ösztönzést; és mivel maguk is távolabbi tervek nélkül élik le életüket, azért gyermekeik jövőjének megtervezése sem realitás számukra. Mindennek hatására a gyermekek olyan rosszul tanulnak, hogy továbbtanulásuk a legsúlyosabb akadályokba ütközik.

A tizenötödik életévüket betöltő, alacsony jövedelmű családokban élő gyermekeknek 13 százaléka jár középiskolába, és 30 százaléka tanul valamilyen szakmát; a gyermekek nagyobb fele tehát semmit sem tanul. Még kedvezőtlenebb a helyzet azoknál a gyerekeknel, akiknek családjában az egy főre jutó jövedelem 400 Ft alatt van. Ezeknek a gyermekeknek 6 százaléka jár középiskolába, és 25 százaléka tanul valamilyen szakmát, tehát még harmadrészüik sem tanul tovább.

Az alacsony jövedelmű családok gyermekei között is a cigány gyermekek helyzete a legrosszabb. Mintánkba egyetlen olyan cigány gyerek sem került be, aki középiskolába járt volna, és a szakmát tanulók aránya is csak 6 százalék.

A rossz anyagi helyzetnek társadalmi szempontból éppen a gyermekek testi és lelki egészségére, illetőleg tanulására gyakorolt hatása a legsúlyosabb. Az iskolázatlan és szakképzetlen szülők gyermekeinek többsége nem kielégítően iskolázott, és szakképzetlen marad. Amíg gyermekek, ez az állapot a szegénység következménye, amikor felnőnek, ez újabb szegénység forrásává válhat.

## A szegénység fogalma

Az egy főre jutó 600 Ft-os jövedelmi határ önkényes, és egyáltalán nem ad képet arról, hogy az alacsony jövedelműek a lakosság hányad részét teszik ki. A KSH Közgazdasági Főosztálya a társadalmilag indokolt szükségletek minimumának kiszámításánál arra az eredményre jutott, hogy 1968-as árszínvonalon az egy főre jutó minimális jövedelem az egyedül élőkénél 1100 Ft, a kéttagú családoknál 970 Ft, a háromtagú családoknál 880 Ft, a négytagú családoknál 830 Ft, az öttagú családoknál pedig 780 Ft. Ha az így kiszámított határokat a társadalmilag indokolt szükségletek minimumának elfogadnánk, akkor azt kellene mondanunk, hogy 1967-ben a lakosságnak 32 százaléka élt a határ alatt.

Általában helytelen azonban, ha egy bizonyos összegnél húzzuk meg a határvonalat. Az alacsony jövedelem definiálásánál nem határvonalat, hanem *határsávot* kell elképzelnünk.

Az ingázó munkások egy részénél például az egy főre jutó jövedelem lehet mérsékelt, az egész család életszínvonalát viszont súlyosan befolyásolja az útiköltség, a két háztartás fenntartásának költsége és az ideiglenes városi lakás sokszor igen magas költsége. Más munkáscsaládok életszínvonalát viszont az befolyásolja, hogy minden erejüket összeszedve és mindent megvonva maguktól, igyekeznek lakást építeni maguknak, s ennek költségeit kell viselniük. Megint mások nem vállalják ezeket a költségeket, viszont olyan lakáskörülmények között élnek, amelyeket nem tekinthetünk elfogadhatóknak. Az egy főre jutó jövedelem lehet családjukban mérsékelt, mégsem élhetnek a társadalom által elfogadott konvenciók szerint. Ezért helyesebb, ha nem alacsony jövedelműekről, hanem *szegényekről* beszélünk. A szegénység definíciójánál több tényezőt veszünk figyelembe, és *szegénynek azt nevezzük, aki nem élhet úgy, mint a többiek.*

Nem helyes, ha a különböző háztartástípusok számára összeállított fogyasztási kosár alapján akarjuk a szegénységi küszöböt meghatározni.

Bármilyen gondosan állítsa is össze valaki a fogyasztási kosarat, ez mindenképpen absztrakt fogyasztási kosár lesz, amelynek nincs feltétlenül köze a valóságos élethez. Ha az emberek valóban úgy költenék el a pénzüket, ahogy azt a statisztikus gondolja, akkor a fogyasztási kosár realitás lenne. Az emberek azonban nem olyan racionálisak, mint a statisztikus számításai. Elképzelhető, hogy jövedelmük kisebb hányadát fordítják élelmiszerre, mint ahogy azt a statisztikus számításai elképzelik. Könnyen lehet, hogy szórakozásra, élvezeti cikkekre sokkal többet költenek a „szükségeseinél”. Nevezhetjük ezt részükről „irracionális” vagy „helytelen” viselkedésnek, ez azonban mit sem változtat azon, hogy gyermekeik ezért sem fogynak hozzájutni a szükséges táplálékhoz.

A statisztikus nem számol azzal sem, hogy a szegények az élelmiszer-kiadásukat időben nem feltétlenül egyenletesen osztják be. Nem mindig egyformán takarékosak; bérfizetés napján olyasmire is költenek, amire az ő helyzetükben nem volna szabad költeniük; így aztán a fizetés előtti napon a szükségesre sem jut. Gyakori, hogy vasárnaponként az élelmiszerre fordított kiadások aránytalanul nagy részét használják fel, és hétköznap szinte koplálnak. A nem megfelelő táplálkozás oka

nemcsak a hullámzó takarékoság lehet, hanem az is, hogy nincsenek tisztában a számukra helyes étrend követelményeivel, hogy nem azt szeretik, ami az ő helyzetükben a megfelelő táplálkozást biztosítaná, és az is előfordulhat, hogy munka- és étrendjük nem teszi lehetővé az olcsó bevásárlást. Éppen ezért félrevezető spekulatív fogyasztói kosár összeállításával foglalkozni.

A helyes módszer a valóságból indul ki, és a szegény családok tényleges fogyasztási gyakorlatát igyekszik leírni. Ily módon különböző háztartástípusokhoz jutunk, amelyek jövedelmük különböző hányadát fordítják élelmiszerre; ugyanazt az összeget különbözőképpen használják fel, s a háztartás különböző tagjainak – a családfőnek, a feleségnek, a gyermekeknek, az öregeknek – a kalóriaszükségletét *különbözőképpen* fedezik.

Egyes családok nagyon kevés pénzből igen nagy takarékosággal a gyerekek és az öregek kalóriaszükségletét fedezni is tudják. Más családoknak semmiféle összeg sem lenne elég ehhez. Feltételezve, hogy ebbe a két szélső csoportba a családok 10-10 százaléka tartozik, azt is feltételezhetjük, hogy a fennmaradó 80 százalék (a szegények többsége) körében az eltérések szűkebb határok között mozognak. A takarékosabbak már 600 Ft egy főre eső havi jövedelem mellett ki tudják elégíteni a családtagok élelmiszer-szükségletét, míg a kevésbé takarékosak esetében havonta és fejenként 800 Ft-ra van szükség ehhez. Ilyenformán meghatározhatjuk a szegénységi küszöböt táplálkozási szempontból a takarékosabb és a kevésbé takarékos családok számára. Tapasztalati úton fogjuk megmondani, hogy a szegénység határán élő család a jövedelmének hányad részét fordítja élelmiszerre, ebből milyen étrendet biztosít magának, és miként tér el ez az étrend az ország különböző részeiben, a különböző társadalmi rétegekben stb. A szegénység ilyenformán megalkotott definíciója a megfelelő táplálkozás biztosításán alapul, és szegényeknek azokat nevezi, akik nem táplálkoznak megfelelő módon.

Az ország különböző vidékein más és más összegből lehet megélni. A háztartáson belüli viszonyok erősen befolyásolják a takarékoság lehetőségeit. Valószínűen kisebb összeg kell olyan háztartás megélhetéséhez, amelyben a feleség háztartásbeli, mint olyan háztartásához, amelyben a feleség is kereső. De a háztartásbeli feleségnek is nehezebb lesz a bevásárlás, ha sok ellátásra szoruló gyerekekről és öregről kell gondoskodnia, vagy ha beteg van a házban, vagy ha ő maga nem teljesen egészséges. Könnyebbé válhat viszont a helyzet, ha olyan öreg vagy fiatal van a családban, aki segíteni tud neki a háztartásban.

Ha fentebb azt mondtuk, hogy meghatározásunk szerint az a szegény, aki nem táplálkozik rendesen, akkor tisztában voltunk azzal, hogy ez a meghatározás nem elégséges. Nemcsak a tisztességes táplálkozásnak, hanem a tisztességes lakásnak, ruházkodásnak, tisztálkodásnak is van alsó határa. Bizonyosan szegénységről kell beszélnünk ott, ahol nincs biztosítva minden személynek a 3000 kalória, de ott is, ahol nincs minden családtagnak télikabátja, ruhája, pulóvere, szoknyája, cipője, a munkaruhán kívül három váltás fehérneműje, két váltás ágyneműje, takarója stb. Mindezeknek a szükségleteknek a szempontjából hasonlóan gondolkodhatunk, mint a táplálkozás esetében. És még ezeknél sem állhatunk meg. Szegénynek kell neveznünk azt az embert, aki nem mehet el hetente egyszer moziba, nem mehet meccsre, nem tud rádiót venni, s nem telik neki újságra.

Végül szegénynek kell neveznünk azt is, aki nem tudja tisztességesen felnevelni és iskoláztatni gyermekét. A városi családoknál a szegénység jele, ha legalább szakmát nem tudnak a gyermek kezébe adni, a falusi családoknál az általános iskola nyolc osztályának elvégzése a minimum.

1972